

Tõe ja vale vahel. Arusaamatuse epistemoloogia

Mario Rosentau

Õigusteaduskond, Tartu Ülikool

Essee põhjendan kolme teesi. (1) Lihtsatele küsimustele tõest — nt *mis on tõde või mida tähendab millegi tõesus?* — ei ole lihtne vastata. Tõde on keerukas mõiste nii teoreetiliselt kui ka praktiliselt. Filosoofiliste tõeteooriate paljusus on üks paljude tegurite hulgas, mis tekitavad segadust tõe küsimuses. (2) Enamik vestlustes ja arutlustes kasutatavatest lausetest ei ole sellised, mille kohta saaks öelda „tõene“ või „väär“ (ja muid võimalusi pole). Praktiliste vestluslausete hulgas moodustavad mustvalge tõeväärtusega laused vähemuse. Neid ümbritseb suur hulk mitte-singulaarseid ja mitte-primitiivseid lauseid: esiteks, enamasti on lihtväited kombineeritud omavahel, ja teiseks, sageli on lihtväited kombineeritud modaalsete ja normatiivsete lausetega. Ometi kiputakse ka selliselt keerukaid lauseid hindama lihtsa mustvalge mõõdupuuga. (3) Eelmisega seoses — esineb suur hulk tõe küsimuses segaduse tekitajaid, mida vestlejad oskamatusse või tähelepanematusse tõttu eiravad. Taolistest teguritest vaatlen lähemalt: (a) *konteksti*, mis „tõe tegijana“ nõuab vestlejatelt taustateadmisi või täiendavat süvenemist; (b) *tunnistust* ja *kuuldust*, mis vahendatud (propositsioonilise) teadmisenä evib ridamisi (inimlikke) veatekitajaid; (c) *epistemiiliste seisundite „maatriksit“*, mis kolmevalentset tõeväärtust doksastilistiliste uskumishoiakutega kombineerides käsitleb ligi paarikümnet epistemiilist seisundit. Epistemiilised veatekitajad on „väljaspool lauseid“: inimese ja elamismaailma suhete iseloomus. Tõe(suse) probleemidel on kaks triviaalset allikat: (a) inimese tunnetuslikud, sh tõendamise võimed on piiratud; (b) maailma „tõendite salvestamise võimed“ on piiratud. Vestlustes põhjustavad ülalmainitud tegurid vigu kahel üldisel põhjusel. Esiteks, vestlejad asuvad lause tõeväärtust hindama enne, kui nad on aru saanud või välja selgitanud, mida lause (antud kontekstis) tähendab või mida kõneleja sellega öelda tahab. Teiseks, vestlejad ei mõista või eiravad modaalsusi ja allikaviiteid, mistõttu ei hooa otsese ja kaudse kõne mõju kõneluse tõeväärtusele. Lõpetuseks pakun välja üheksa filosoofilis-praktilist soovitus, mis võiksid hõlbus-tada hakkamasaamist tõe (või „tõe“) keerukustega.

Märksõnad: tõeteooriad, kontekst, teadmine ja allikad, tunnistuslik teadmine ja kuuldus, doksastilised hoiakud, teadmatus, arusaamatus

Autori aadress: Mario Rosentau, Õigusteaduskond, Tartu Ülikool, Kaarli pst. 3, 10119 Tallinn.
E-post: romario@iurisconsultus.com.

1. Sissejuhatus

Käesolevas essees põhjendan kolme üksteisega seotud teesi.

Esiteks, lihtsatele küsimustele tõest — *mis on (üldse) tõde? Mida tähendab, et miski on tõene? Kuidas olla kindel, et me teame tõde?* — ei ole lihtne vastata. Tõde on keerukas mõiste nii teoreetiliselt kui ka praktiliselt. Filosoofilises plaanis on tees ehk triviaalne, kuid selle põhjendus — filosoofiliste tõeteooriate ja tõe mõistele tuginevate käsitluste paljusus — täiendab tõe küsimuses segadust tekitavate tegurite kirjeldust.

Teiseks, enamik meie vestlustes ja arutlustes kasutatavatest lausetest ei ole sellised, mille kohta saaks öelda „tõene“ („tõsi / tõde / õige“) või „väär“ („vale / mittetõsi / ebaõige“) — ja muid võimalusi pole.¹ Ometi kipuvad inimesed selle mustvalge mõõdupuuga hindama lauseid, mis ei ole või saa olla tõesed ega väärad: esiteks lauseid, mille hindamiseks kahevalentne tõeväärtus pole küllaldane (nt puudulik kirjeldus), ja teiseks lauseid, millel polegi tõeväärtust (nt hinnang või soov).

Kolmandaks, teatud juhtudel sõltub lause või jutustuse tõeväärtus(hinnang) lause või jutustuse allikast. Sestap vaatlen nõ vestlusväljundi külje pealt ka mõningaid epistemoloogilisi küsimusi.² *Propositsioonilise* (st põhimõtteliselt sõnastatava) *teadmise* ja *teadmise allikate* kaudu käsitlen veidi põhjalikumalt *tunnistuse* ja *kuulduse* kui vahendatud teadmise usaldusväärsuse probleeme. Ent teadmine on vaid üks — ehkki ihaldusväärsem — seisund ligi paarikümne episteemilise seisundi hulgas. Nende kogu ulatuse esitan läbi *teadmisseisundite maatriksi*. See tugineb kolmevalentsele tõeväärtusele ja uskumishoiakute (doksastilistele) modaalsetele. Lõpuks, sõnastatud teadmisi saadab *kontekst* — esitan piltliku kokkuvõtte, kuidas kaasaegne kõneteo teooria käsitab lausungi tähendust kujundavaid taustategureid ja -teadmisi.

Episteemilised veatekitajad on „väljaspool lauseid“: inimese ja elamismaailma suhete iseloomus. Lausetesse kanduvad need vestlejate oskamatused või tähelepanematused tõttu vähemalt kahel põhjusel. Esiteks siis, kui vestlejad asuvad lause tõeväärtust hindama enne, kui nad on aru saanud või välja selgitanud, mida lause (antud kontekstis) tähendab või mida kõneleja selle-

¹ Formaalses loogikas tuntakse seda välistatud kolmanda seadusena, mis kehtestab kahevalentse tõeväärtuse: *iga väide on kas tõene või väär ja kolmandat võimalust ei ole*. Tavalise keelekasutuse suhtes on see ilmne lihtsustus: tegelikult kasutame vestlustes vähemalt kolmevalentset tõeväärtust — ühest sellisest allpool.

² Lihtsustatult võib vestluse sisendiks lugeda vestlejate esialgseid kavatsusi, uskumusi ja vestluse algseisus esitatavaid kõneteguseid, nt argumente. Vestluse väljundiks on mh uued või muutunud uskumused ja teadmised ning dialoogis kujunenud ettenägematud kõnetead, nt midagi, mille kohta võime öelda „vaidluses sünnib tõde“.

ga öelda tahab.³ Teiseks siis, kui vestlejad ei mõista või eiravad modaalsusi ja allikaviiteid ning seetõttu ei erista otsese ja kaudse kõne mõju tõeväärtusele.

Vestlejate vilumused ja võimed kasutada ja mõista keelelisi peensusi keerukate (komplekssete) asjaolude ja seisundite, hoiakute ja suhete kirjeldamiseks, seletamiseks või tõendamiseks moodustavad „lingvistilise peenhäälestuse“ oskuse. Liiga optimistlik on oodata, et kõik vestlejad seda valdavad. „Lingvistiline peenhäälestus“ nõuab lisaks heale keeleoskusele treeningut ja teadmisi. Oskamatus põhjustab eksitusi ja arusaamatusi. Sestap taolisi keerukusi vaatlengi.

Tahtlikku valetamist ja demagoogiat ma käesolevas artiklis ei käsitle. Samuti jätan vaatluse alt välja argumenteerimise ja järeldamise (tahtlikud või tahtmatud) vead — nendega on tegeldud üsna põhjalikult.⁴ Märgin vaid, et osav demagoog oskab lisaks arutlusvigadega trikitamisele oma kahtlastel eesmärkidel ära kasutada ka tõe käsitlemise keerukusi.

Käesolevasse artiklisse ei mahu radikaalse skeptitsismi, nihilismi, künismi ega relativismi käsitlused, mis erineval viisil või erineval määral eitavad tõe (teadmise) võimalikkust. Paari sõnaga vaid relativismist ehk tõe suhtelisusest.⁵ Mitmed käesolevas vaadeldavad „tõe-segaduse“ tekitajad on ühtlasi „relativistliku segaduse“ tekitajad. Sõltumata sellest, kas relativism on mõttekas ja ohutu, või vale ja ohtlik, relativismiga seostatav normilause ja faktilause segiajamine on — vähemalt tõe küsimuses — põhimõtteline viga.⁶ Tõdemustel on tõeväärtus, hoiakutel ja normidel pole. Keel eksitab meid ka siin. Sageli kasutatakse vestluspartneri seisukoha heakskiitmiseks väljendit *Sul on õigus!* (*You are right! Du har rätt! Olet oikeassa!*) Paraku puhtkeeleliselt, konteksti tundmata pole võimalik otsustada, kas sellega väljendatakse tunnustust *tõe rääkimisele* või *normatiivselt õigele hoiakule*.⁷

Parim viis relativismiga filosoofiliselt hakkama saada on vastata küsimusele: *Aga mis mõttes tõe on suhteline?* Näiteks, tõe on „suhteline“ konteksti suhtes: kontekst tähenduse tegijana on ka „tõe tegija“. Sellest allpool. Teiseks, arvestada tuleb vaatepunktide erinevusega: mistahes suurt, ühele inimesele hoomamatut asjade seisu kirjeldavad erinevatest vaatepunktidest saadud ühekülgsed ja fragmentaarsed „pildikesed“. Üldpildi saamiseks tuleb fragmendid tervikuks liita. Enamasti tehakse seda mõne teooria või mudeli abil. Kõikehõlmavaid, vaatejaist ja teooriaist sõltumatuid asjade seise pole meile

³ Kasutades sõnu *kuulajad, lausujad, vestlejad* jne, pean erinevalt nende sõnade tavatähendustest silmas mistahes vormis (nt suulises või kirjalikus) ja mistahes keeles või dialektis (nt õiguse või saksa keeles) toimuvat kommunikatsiooni.

⁴ Argumendivigadest vt (Tindale 2007) ja (Walton 2008), demagoogiast nt (Walton 2007).

⁵ Vt nt (Popper 1980), (Siegel 1987), (Carter 2016).

⁶ Relativismi vastu vt (Popper 1980), relativismi kaitseks (Margolis 1997).

⁷ A. H. Tammsaare romaani „Tõe ja õigus“ pealkiri teeb selle eristuse elegantse lihtsuse ja selgusega.

antud — need on „asjad iseeneses“. Lõpuks, eelnevast tulenevalt: *objektiivsus* on semantiline metamõiste.⁸ „Absoluutset objektiivsust“ ei ole. Inimlikud vaatepunktid erinevad nii aegruumilises kui ka teoreetilis-kontseptuaalses tähenduses. Nt sõltub vaateleja „linnapilt“ sellest, kas ta näeb linna maalt, merelt või õhust, kas ta näeb linna arhitekti või põllumehe pilguga jne. Erinevate vaatepunktide kirjeldused on osa „objektiivsuse“ metakirjeldusest.

Järgnev käsitlus on analüütilise epistemoloogia ja informaalse loogika (argumenditeooria) võtmes.

2. Mis on tõde?

Lihtsustamaks küsimust, võiks selle jagada kolmeks:

- (1) Millist mõtet (tähdendust, kasutust) omab mõiste või termin „tõde“?
- (2) Millistel tingimustel me hindame lause (kirjelduse, asjaolu, uskumuse)⁹ tõseks?
- (3) Millised vahendid on meil kasutada lausete (tõekandjate) tõeväär- tuse tuvastamiseks?

(Vastused kahele viimasele moodustavad *tõe kriteeriumi*.)

Vaadakem neid põgusalt (pragmaatiku pilguga). Kõigepealt on kohane küsida, kas „tõde“ on asi, omadus või seos? Sageli räägime tõest kui asjast: „mis on tõde?“ „Kas Sina tead tõde?“ „Uuriija eesmärk on selgitada välja tõde!“ Jne. Taolise illusiooni tekitavad nimisõnad. Kõnelejatena eeldame, et nimisõnad osutavad selgelt eristatavatele objektidele: (*see on*) *puu, tool, omanik, autori õigus*. Mõned osutuse objektid on meeleliselt tajutavad esemed, teised mõistusega hoomatavad ideed ja mõisted. Paraku esineb sedavõrd abstraktseid mõisteid, et selge osutuse eeldus ei täitu. Millele me osutame, öeldes *see on õiglus, see on aeg* jne? Sama on ilmselt tõega.

⁸ Põhjendused sellele teesile esitasin Eesti filosoofia V aastakonverentsil 2009. a. (*Tõendamise metadiskursus ehk mida tähendab „objektiivne uurimine“?*) ja Rahvusvahelise Argumentatsiooni Uurimise Ühingu (ISSA) ülemaailmsel konverentsil Amsterdams 2010. a. (*Metalectical evaluation of empirical arguments*). Ettekannetel põhinevad artiklid on veel avaldamata.

⁹ Kasutan nn tõekandja märkimiseks erinevaid termineid sõltuvalt kasutatud näidetest või kontekstist. See on eraldi vaidlusteema, kas tõde (tõesus) on *propositsiooni, lause (väitlause ehk tõdemuse), lausungi (tõdemuse kui kõneteo) või uskumuse omadus*. Nt: kas lause „S-i järelalus C on tõene“ on hinnang C propositsioonilisele sisule (järelaluse mõttelisele tulemusele), järelalusega tekitatud S-i uskumusele, mõne teise isiku uskumusele (et S-i järelalus C on tõene) või avaldisele (lausungile) C. Propositsioonidest vt ülevaade: (McG-rath ja Frank 2018), lähemalt (Merricks 2015), (King et al. 2014), (Brogaard 2012), (Carrara ja Sacchi 2006).

Taolisele eksitavale nimisõnalisele tähistusele juhtis tähelepanu L. Wittgenstein. Tema arvates tugineb vähemalt osa metafüüsilisi spekulatsioone just sellistele keelelistele eksitustele. G. Ryle soovitas väga abstraktsete mõistete käsitlemisraskuste ületamiseks kasutada nimisõnade asemel omadusvõi määrsõnu (Ryle 1995, 1835). Seega ei maksa küsida, mis on tõde, vaid *mis tingimustel mingi tähendusüksus — lause, jutt, diskursus — on tõene?* Oskamata ütelda, mis on *tõde*, oskame keeleoskuse ja teadmiste alusel ometi sõnastada *tõeseid lauseid* ja tunne selliseid ka ära. „Boonusena“ saab väga üldise, justkui metafüüsilise küsimuse „lammutada“ konkreetseteks tõe kriteeriumide ja tõendamise küsimusteks. Nendele suudavad samm-sammult ja küllalt edukalt vastata erialateadused, sh epistemoloogia, teadusfilosoofia, argumentatsiooniteooria ja praktilist tõendamist käsitlevad distsipliinid (jurisprudents, ajakirjandus, arstiteadus jne). Nende võimaluste kaardistamine käesoleva töö ülesannetesse ei mahu. Märjiks vaid järgmist.

Tõe(suse) probleemidel on kaks triviaalset allikat. Esiteks, inimese tunnetuslikud, sh *tõendamise võimed* on piiratud. Tõendamine ei ole lihtsalt formaalne nõue — tõendamine on paljudel puhkudel ainus teadasaamise viis. Teiseks, maailma „võimed salvestada sündmusi“ on piiratud. Võrreldes füüsilist maailma nt arvutiga: arvuti võib jooksvalt salvestada logifailidesse kogu oma tööajaloo ja varundada kõik loodud andmed; füüsiline maailm meile teadaolevalt seda ei tee (või naljaga pooleks: meil puudub juurdepääs Universumi mälu!?) Mõlemat tüüpi piiranguid — nii subjektiivseid kui objektiivseid — oleme vahelduva eduga ületanud mitmekülgse teadasaamiskoostöö (nt teadusasutuste ja kohtupidamise) ning keerukate tehniliste vahendite (nt igasugu kaamerate ja mõõteriistade) abil.

Tõendamise standardid erinevates valdkondades on väga erinevad. Sellele vaatamata on püstitatud küsimus, kas on võimalik üldine, valdkonna- neutraalne tõendamisteooria. Teatud universaalsed reeglid ja ühtelangevused tõendamise loogikas ja pragmaatikas annavad alust arvata, et vähemalt teatava piirini oleks taoline teooria mõeldav (Schum 2011). Teisalt, ehkki tõendamise ja tõendatavuse nõuded on rangemates diskursustes asjakohased, oleks vale ja ebaõiglane kõikidel puhkudel nõuda, et mis pole tõendatav, seda pole olnud! Mitte kõik, mis meile antud, pole tõendatav. Nt, kui ma üksi metsas näen karu ja mul pole võimalust teda pildile jäädvustada, pole mul võimalik teistele seda tõendada. Kas see tähendaks, et ma ei tohiks seda ka väita? Kindlasti tohin! Kusjuures (kõneteo teooria kohaselt) võtan ma ühtlasi kohustuse, et jutt on tõsi.

Aga mille poolest siis karu-jutt erineb ufo-jutust (*Eile nägin ma metsas ufo!*)? Kõigepealt, karuvaatlejate jutt on kooskõlas bioloogiateaduste juttudega, ufo-vaatlejate jutud ei ole kooskõlas astronoomia- ega kosmoseteaduste juttudega. Karu on üldiselt äratuntav, väliselt määratav: iga haritud inime-

ne tunneb karu ära. Karusid võib korduvalt näha, ka loomaaias, ja karudest on olemas selgeid ja vaieldamatult autentseid pilte. Karu välised tunnused, elupaigad, bioloogilise liigi olemus jne on väga täpselt määratletud, need on teada-tuntud ning ei ole olulises osas vaieldavad. Inimesed saavad enam-vähem üheselt aru, millest räägitakse, kui räägitakse karust. Mis kõige huvitavam — erinevalt ufodest jmt —, me suudame päris hästi tõsijutte karudest eristada karu-muinasjuttudest! Taolist eristusvõimet võiks võtta omamoodi tõe-kriteeriumina.¹⁰

3. Tõeteooriate hulk: argument tõe küsimuse keerukusest

Käesolevas töös tõeteooriaid ma ei käsitle. Annan vaid mõned vihjed ja viited. Oluline on märkida, et tõeteooriaid on mitmeid, need on käsitlustes aja jooksul muutunud ning standardset üldtunnustatud teooriat nende hulgas (veel) ei ole.¹¹

Traditsiooniliselt räägitakse, esiteks, *korrespondentsi-* ehk *vastavusteooriast* (mõnes käsitluses tuntud ka kui *referentsiteooria*): lause tõesus on tema vastavus reaalsusele ehk faktidele.¹² Lause „Päike on kollane“ on tõene parajasti siis, kui (on fakt, et) Päike on kollane. Mittefilosoofile näib vastavusteooria pigem triviaalne ja sestap on see ühtlasi nn rahvateooria. Filosoofile evib vastavuse mõiste siiski hulka probleeme, mida võiks kokku võtta nii: mis on see lause omadus, mille abil lause „hõlmab“ või „haarab“ endasse maailma asju, ja mis on maailma asjade omadus või külg, mille kaudu lause suudab neid hõlmata, haarata? (Nt kas piisab „nimetamisest“ ja „tähendusest“, et lause „Päike on kollane“ oleks eksimatult seotud ainult ühe vaadeldava objektiga, mille nimi on Päike ja mis näib kollane?)

Vastavusteooriaga on seotud *minimalistlik tõeteooria* (lause „on tõsi, et Päike on kollane“ on samane lausega „Päike on kollane“), *tõe redundantsuse ehk ülealususe teooria* (kui Päike on kollane, võib öelda „Päike on kollane“ ja pole vajadust lisada, et see on ka tõsi) ja *semantiline tõeteooria* (mis kehtestab metakeelse tõe-konventsiooni objektkeele lausete tõesusest: „lause „Päike on kollane“ on tõene parajasti siis, kui Päike on kollane“).¹³

¹⁰ Ufo-juttude iseärasusi olen kaardistanud teisel (Rosentau 2000).

¹¹ (Field 2007), (Asay 2013), (Lasersohn 2017), (Brogaard 2012), (Gross et al. 2015), (Habermas 2003), (Davidson 2005), (Halbach 2014) (formaliseeriv käsitlus).

¹² Ülevaade: (David 2016).

¹³ Neid nimetatatakse deflatsioonilisteks teooriateks: käsitades „tõe“ mõistet mitte-olemusliku „läbipaistva“ mõistena, vabastavad nad selle „metafüüsilisest koormast“. Vt nt (Laasberg 2008), (Mölder 2008) ja (Vignolo 2008). Loogilis-rekursiivse tõe-konventsiooni ja sellele rajaneva *semantilise tõeteooria* esitas poola loogik Alfred Tarski. T-konventsioon määratleb keelekasutuse jaoks kõigi loogiliselt võimalike maailmade hulgas (kus Päike on mistahes värvi) meile faktilisena antud maailma (kus Päike on kollane) kui lausete tõesuse formaal-loogilise tingimuse. Ehkki antud näites — erinevalt vastavusteooriast —

Vastavusteooria põhilise puudusena on leitud, et lausete või lauselise sisuga uskumuste ja füüsilise maailma objektide vahel ei saa olla loogilist või objektiivset seost. Lause „Päike on kollane“ ja vaadeldav objekt *Päike, mis näib kollane* ei kuulu samasse ühismõõduliste üksuste kategooriasse. Tarvilik on neid võrdlev ja vastavust sedastav otsustus, selle teeb aga subjekt ise. Järelikult vastavus tõe kriteeriumina ei saa olla loogiliselt kehtiv ega ka subjektist sõltumatu tunnetuse omadus.

Sellest puudusest üritab vabaneda *koherentsuse ehk sisemise sidususe teooria*: uskumus on tõene, kui see kuulub sidusate (kooskõlaliste) uskumuste süsteemi.¹⁴ Uskumus on isiku sisuline (propositsiooniline) hoiak, mis käsitleb doksaatilise modaalsusega *kindlat veendumust* mingi asjaolu (propositsiooni) suhtes. Uskumust võib väljendada lause vmt tõeväärtust eviva märgistusega.¹⁵ Mistahes uskumused (tõesed, väärad või alamääratud) kuuluvad ühte-samasse loogilis-semantiliselt seotud kategooriasse. Kui uskumused kinnitavad üksteist, on need positiivselt sidusad. Kui uskumused ei ole vasturääkivad, on need negatiivselt sidusad. Need kaks rühma moodustavad sidusate (koherentsete) uskumuste hulga. Vasturääkivad uskumused on loogiliselt väärad ja jäävad välja (kuni ei tõendata ühe neist tõesus ehk „süsteemi-sobivus“). Selline kriteerium on loogiline — kehtivana *paratamatult tõene*.

Seega, uskumus „Päike on kollane täht“ on tõene, kui see: a) on kooskõlas kõigi teiste uskumustega Päikesest, tähtedest, kollane-olemisest jne — sh seletusega, miks vahel Päike paistab punane; b) ei ole vastuolus mistahes muude uskumustega. (Esimene on positiivne sidusus, teine negatiivne.) Oluline on uskumuste terviklik, holistlik kooskõla, mitte üksikute uskumuste omavaheline kooskõla. Viimane nõue vähendab survet, et ka „veidrate“ uskumuste kogumid (nt „lapik Maa“ või „ufodest kubisev taevalaotus“) tuleb sisemise, iseennast-kinnitava sidususe tõttu tõesteks lugeda. Nimetan „veidrateks“ uskumusi, mis on vastuolus nii teaduslike uuringute tulemustega¹⁶ kui ka enamiku teiste inimeste kogemusega ja sellistena ei täida „glo-

on objektkeele lause nimetamise tõttu kahekordsed jutumärgid, annab T-konventsioon reeglid jutumärkide eemaldamiseks (*disquotation*). Ülevaade: (Hodges 2014) (milles veidral kombel ei leia mainimist *metakeele* mõiste), lähemalt T-konventsioonist ja metakeelest (Tarski 1999).

¹⁴ Ülevaade: (Young 2016), lähemalt nt (Davidson 1995) ja (Davidson 2005).

¹⁵ Allpool vaatame ka teisi doksaatilisi hoiakuid ja nende seoseid tõeväärtustega. Uskumus üksi ei ole määraline, ent kui võrrelda uskumust oletamis-hoiakuga („väide on pigem tõene kui väär“) ja kahtlemis-hoiakuga („väide on pigem väär kui tõene“), siis nendega võrreldes on uskumis-hoiak („kindel, et väide on tõene“) ja mitte-uskumise-hoiak („kindel, et väide on väär“) määralsed.

¹⁶ Teaduslikke teooriaid eristab nn argiteooriatest mh uuringute metodoloogia ja süstemaatilisus, maht ja sügavus ning tulemuste kontrollitavus (st arvestatakse üksnes korratavate vaatluste ja eksperimentidega).

baalse sidususe“ nõuet. Siin näeme ka sidususe teooria põhilist probleemi: kas silmas tuleks pidada ka isiklikke või üksnes kollektiivseid uskumusi — juhul kui need on eristatavad?

Sidususe teooria ei ole reaalsuse suhtes tingimata antirealistlik või subjektivistlik: uskumusi käsitatakse enamasti *põhjuslike või funktsionaalsete tagajärgedena*, mis tekivad vaatluste, järelduste, eksperimentide, arhiivitööde, teoreetiliste modelleerimiste jt uurimistööde tulemusena.

Kolmandana on tavaliselt kõne all *pragmatistlik tõeteooria*: kui „Päike on kollane“ toimib igas praktilises olukorras *nagu tõene lause*, siis see on tõene lause.¹⁷ Käsitlus evib erinevaid variatsioone: „tõde on see, mida tasub (on kasulik) uskuda“, „tõde on uurimistöö lõpptulemus“, „tõde on kinnitatav (verifitseeritav)“ (Glanzberg 2016, 14). Ilmselt nagu deflatsioonilised teooriad, üritab ka pragmatistlik tõeteooria vältida vaieldavaid metafüüsilisi eeldusi.

Mõned uurijad üritavad leida uusi või modifitseeritud tõe(suse) kriteeriume. Üks selliseid on Alvin Goldmani *kirjelduse edukuse teooria*: „tõesus“ on hinnang kirjeldusüksuse „tõele“, otstarbe täitmisele. (Goldman ise peab oma teooriat minimalistliku vastavusteooria variandiks (Goldman: 59-60), kuid (kirjelduse) „edukus“ vähemalt vihjab ka pragmatistlikule kriteeriumile.) Teooria suurim eelis mõne eelneva ees seisneb tõe kriteeriumi määralisuses. Veider ja segadust tekitav oleks öelda, et üks lause on „tõesem“ kui teine: nt et *Päike on kollane G2 klassi täht* on tõesem kui *Päike on kollane*. Samas esimene, astrofüüsika erialakeelne lause on *kirjeldavam* kui teine, „lihtlabane“ lause. *Päike on kollane G2 klassi täht Hertzsprung-Russelli spektraalses tüpoloogias* ületab omakorda esimest. (Samaga näeme ka lause episteemilise ehk teadmiväärtuse kasvu: *Hertzsprung-Russelli* mainimine võimaldab huvilisel teha kiire otsing internetis ja saada teada, mis on Hertzsprung-Russelli diagramm.)

Eelneva valguses pole imestada, et leidub ka nn pluralistlikke tõe- ja teadmisteooriaid, mis üritavad kooskõllaliselt ühendada mainitud teooriate parimaid omadusi.¹⁸ Lihtsustatult, pluralism on tingitud keelekasutuse valdkondlikust eripärast ja käsitab tõe(sus)omaduste, tõekandjate või tõe kriteeriumide paljusust.

Mõõdukas pluralism möönab mitme universaalse, kõigile tõestele lausele omase tõetunnuse olemasolu. Radikaalne pluralism eitab: ei leidu ühtegi tõetunnust, mis oleks omane kõigile tõestele lausetele (Pedersen ja Wright 2016, 2–3).

¹⁷ Ülevaade vt (Glanzberg 2016, 14–15, 31). Samuti nt (Goldman 1999, 42–44). Goldman nimetab pragmaatilisi tõeteooriaid instrumentalistlikeks.

¹⁸ Ülevaade vt (Pedersen ja Wright 2016), lähemalt (Coliva ja Pedersen 2017), (Pedersen ja Wright 2013), (Wright ja Pedersen 2010).

Enamik pluralistlike käsitlusi on epistemoloogilised, uurides nii teadmise ja selle õigustuse kui ka teadmish pluralismi enda tüüpe (Coliva ja Pedersen 2017).

Üpris huvitav pluralistlike hulgas on M. P. Lynch'i tõe(suse) funktsionaalne käsitlus: *propositsiooni tõe-omadus* — aga neid esineb enam kui üks — täidab teatavat *tõe-rolli*. Tõe-rollid omakorda erinevad sõltuvalt valdkondliku kasutamise sihist ja viisist (Lynch 2009, 70–82).

Kokkuvõtvalt: tõe pluralistlik käsitlus on samuti pluralistlik.¹⁹

4. Tõde ja kontekst

Igal arukal jutul (vestlusel, arutlusel, diskursusel) on 4 + 1 põhiomadust: esituskuju, sisu, otstarve ja loogika ning neid kõiki mõjutav kontekst(uaalsus).

(1) *Esituskuju* (väline retooriline vorm) peab tagama jutust esmase keelilise arusaamise ja edastama selle sisu. Kõige tavalisem vormierinevus on *suuline (kõne)* ja *kirjalik (tekst)*. Kummagil on omad head ja vead, ent kuna need on pigem subjektiivsed, jätan siin käsitlemata. Viga jutu esituses ja sedakaudu arusaamises võib tingida vea ka tõeväärtus-hinnangus. Tuntuimad arusaamatust tekitavad vormivead on *vaegsõnusus e lakoonilisus* ja *liigsõnusus e pleonastilisus*. Vaegsõnusus korral tekitab eksimusi inimese loomulik kaldumus täita ise „lüngad“. Liigsõnusus korral tekitavad eksimusi (valed) rõhuasetused mitteoluliste asjaoludele ja olematutele asjaoludele. Esituskujusse puutuvad ka tõlkevead.

(2) *Sisu* on mõistusega adutav jutu mõte. Ehkki teatud juhtudel võime *jutu sisu* määratleda nt läbi *tähenduse ja osutuse*, või eristada jutu leksikaalset, pragmaatilist, erialalist jt tähendusi, on (jutu) sisu pigem defineerimatu algmõiste. St, et teatud üldises mõttes jutt iseenesest ongi sisu ja sisutu jutt ei ole mingi jutt. Sisu on väga lähedalt seotud jutu otstarbega (vt järgmine), kuid ei ole siiski samastatav. Näiteks: mõni keskaegne naljajutt võib meile üldse mitte naljakas olla, aga samas väga informatiivne tollase mõttemaailma kohta — st, et jutuga nõ kaasas käiv mõte (sisu) on temas alles, aga meelt lahutav otstarve on konteksti muutumise tõttu hävinud.

Kuidas jutu sisu seostub tõeväärtusega? Aga jutu sisu määrabki, kas sel jutul on (tegelikult) tõeväärtus või mitte. „Napoleon sündis Korsikal“ on tõendatud ajalooline asjaolu. Seevastu müüdid ja muinasjutud esitavad nn mängutõde: „on tõsi, et kuri hunt mängis Punamütsikele tema vanaema.“ „Hiina mütoloogias ja kujutavas kunstis esinevad draakonid, kelle eeskujuks võivad olla Kobi kõrbes leiduvad sauruste luud“ — see on üpris keeruka modaalsus- ja tõeväärtus-struktuuriga lause, mis väidab, et teatud mõttes on ka draakonid olemas...

¹⁹ Teesi on lähemalt käsitlenud Crispin Wright (2013).

(3) *Otstarve* (funktsioon) on jutu siht, toime, „eesmärk“: teatada mingist asjaolust või esitada selle kohta oletus (hüpotees); tekitada kahtlusi mingite väidete tõesuses; veenda plaanitava toimingu vajalikkuses jne. (Rangelt võttes eesmärgid on isikutel ja otstarbed ehk *töö-funktsioonid* vahenditel. Seega jutustajal on mingi eesmärk ja tema jutul otstarve.) Demagoogia on salakaval võte mh selle tõttu, et demagoog tavaliselt varjab oma tõelisi eesmärke ja tema jutu otstarve on eksitada — tavaliselt nii, et kuulaja ise teeks valedest eeldustest valed järeldused.

Mõnel juhul jutu sisu ja otstarve justkui langevad kokku: sisult *informaatiivne* jutt on seda ka funktsionaalselt (sellest allpool).

(4) *Loogika* tagab jutu (elementaarse) korrektsuse. Põhinõue on vastuolude puudumine ehk loogiline tõesus: klassikalise formaalse loogika reeglistik keelab vastuoluliste eelduste kasutamise, sest neist saab tuletada vastuolulised teesid — seega mida tahes. Sestap mõlemad vastuolulised väited loetakse valedeks. (Neist saab lahti kahel viisil: visates mõlemad jutust välja või tõendades neist ühe tõesus, viskamaks teine välja.) Mitmete keerukamate kõnetegude puhul tähendab „loogilisus“ nende kindlat mõttelist struktuuri, sisemist vormi. Nt argumendi struktuuri moodustavad *eeldused* ehk *alus*, *järeldusotsustus* ja neid ühendav *järeldumise seos*.²⁰ Argumendi struktuuri on uuritud sedavõrd palju, et isegi viited ei mahu käesolevasse töösse.

Nelja ülalkirjeldatud omaduse järjekord ei mängi erilist rolli. Sõltuvalt kõneteo tüübist (krooniku jutustus, tõendav argumentatsioon, poliitiku valimiseelne kõne, jutlus jne), esitaja kavatsustest (tõendada tegelikke asjaolusid, võita teatud ellusuhtumise ja maailmavaatega inimeste poolehoid, kallutada teisi iseenda veendumustele) ja kuulaja hoiakutest (kellele pakub põnevust pikk ja keerukas tõetsing, keda huvitab oma vaadetele toetuse saamine, kes tunneb kutsumust levitada teatud veendumusi), võib rõhuasetus ühele või teisele omadusele tugevasti muutuda. Leidub aga veel üks üldine omadus, mis erinevatel viisidel mõjutab kõiki eelnevaid aruka jutu omadusi.

See on *kontekst*. Mõju tõttu eelnevatele võiks konteksti asetada nõ sulgude ette: $K(r, i, f, l)$. (r — retoorika, i — informatsioon, f — funktsioon, l — loogika.) Käesoleva artikli maht ja siht ei võimalda mainitud kontekstuaalseid mõjusid üksikasjalikult käsitleda. Sestap esitan need piltliku lihtsustusena järgmise näitega.

Oletagem, et meid huvitab teada, mida taheti öelda lausega:

„*Kui sa homseks Rahamasinat korda ei tee, saad kinga!*“

²⁰ Järeldumisseos aluse ja järeldusotsustuse vahel koosneb mingist järeldamise reeglist ja seda õigustavast nõ vaheteooriast: nt loomkatsete tulemused kantakse üle inimesele imetajate sarnasusele tugineva *empiirilise analoogia* reeglga, imetajate sarnasust aga põhjendavad ja tõendavad bioloogiateadused.

Kujutan ette, et kogemusele ja tavapärasele keelekasutusele tuginev esmane intuitsioon juhib lugejat oletama, et tegu on ülemuselt alluvale öeldud *hoiatuse ja käsuga* teatav töö valmis teha või muidu järgneb vallandamine. Üldisi taustategureid veidi lähemalt vaadates näeme aga, et avatud on väga ulatuslik võimaluste valik. Niisiis, mõeldavad taustategurid, mis annavad öeldule konkreetse tähenduse:

Kes ütles? Kellele ütles? — Mis staatuses ja omavahelises suhtes on ütleva ja kuulaja? Mõeldavad on *ülemus alluvale, alluv ülemusele ja kolleeg kolleegile*. Kui ülemus ütles alluvale, siis on tegu normatiivse, käskiva juhise. Juhisel pole tõeväärtust. Kui alluv ütles ülemusele — nt teades, et „ülemuse pea kohale on kogunenud pilved“ —, siis on tegu hoiatava ja kirjeldava enustusega. Sellise sisu on oletus-modaalsusega tõdemus. Tõdemusel on tõeväärtus. Sama on lugu siis, kui selle lause ütleb kolleeg kolleegile (erinevusi võib olla nn kõnejõus).

Mille kohta ütles? — Esiteks, mis on Rahamasin: arvutiprogramm, tootmisseade? Teiseks, mida antud suhetes tähendab „kinga saama“? (Intuitiivselt eeldame, et rõhk on „kinga saama“ — tööst ilma jääma, ehkki mõeldav on ka rõhuta väljend nagu „võtan kinga“.) „Kinga saama“ (tööst ilma jääma) võib evida kolme erinevat tähendust: töölepingu, avaliku teenistuse lepingu või töövõtulepingu lõpetamist — neil on üpris erinevad õiguslikud tagajärjed.

Miks ütles? (Mis sihiga, millisel eesmärgil?) — Kui ülemus ütles alluvale, siis paistavad lausest silma kaks sihti (otstarvet, eesmärki): *saada asi korda (töökäsk)* või *lasta töölt lahti (hoiatus)*. Need sihid võivad esineda koos või üksikult. Nt, kui on ilmne, et järgmiseks päevaks asi korda ei saa, võib kõneleja eesmärk olla anda seadusega nõutav viimane hoiatus ja seejärel töötaja vallandada. Muudel ülalkirjeldatud juhtudel on ütleva mõeldav siht *hoiatav teavitus*.

Millises vestlusolukorras ütles? — Ülemus kutsus alluva oma kabinetti ja ütles seal, või ütles õhtul pubis õlleklaasi taga.

Millise tooni e „modaalsusega“ ütles? — Kärkis ja karjus, või ütles malbelt ja vaikselt. Kõneleja-kuulaja seisundid ja isikuomadused, samuti teised siinkirjeldatud tegurid määravad, kumb neist toonidest evib tugevamat kõnejõudu.

Seoses mille muu öeldavaga ütles? — Pidas pika loengu ja selle lause ütles lõpetuseks (siis on „loeng“ selle lause kontekst kitsas tähenduses), või ütles üksnes selle lause ja ei muud.

Seoses mille maailmas toimuvaga ütles? — Mis kultuuriruumis, mis riigis ja kohas, mis ettevõttes-asutuses vestlus toimub? (Kontekst laias tähenduses.)

Kas ennetas või ennustas, või ütles pärast? — Otsustav on asjaolu, kas lauses öeldud „homme“ on ka analüüsi hetkel homme või on see juba möödanik. Esimesel juhul kehtib eelpool analüüsi — eelnevas lähtusime sellest, et „homme“ on veel saabumata. Teisel juhul — kui „homme“ on möödas — kõneteo tüüp muutub: kui see lausumise hetkel oligi normatiiv (käsk või hoiatus), siis tagasivaates muutub see minevikusündmuse kirjelduseks („üleile ta ütles: , ...“). Normatiivsus asendub tõeväärtusega.

Kas kavatses, mida ütles? — Võib-olla on täpselt nii, nagu keeleline intuitsioon vihjab: veel on võimalus asi korda saada, selle ebaõnnestumisel töösuhe lõpeb. Aga võib-olla pole mingit lootust, et asi homseks korda saaks, kuid midagi peab ju tegema — vähemalt hurjutama! Või on tegu ülemusega, kes iga päev ähvardab alluvaid lahtilaskmisega, enamasti seda tegemata?

Kas ütlemisega tegi midagi või üksnes ütles? — Juhul kui lausung on puhas väljamõeldis — nt naljaviluks öeldud tühi lause või mingi ilukirjandustegelase ütlus — pole sellel kõneteo omadusi, st elamismaailmas sellega otseselt midagi korda ei saadeta. Paljudel juhtudel, nt anekdoodi või ilukirjandustegelase puhul võib tegemist olla „mängutõega“: väljamõeldud „tegelikkuses“ tegelane tõepoolest ütles ja kavatses öeldut. Kui aga selle lausungi taga on tõelised isikud, tõelised asjad ja tõelised suhted, st üheski mõttes pole tegemist väljamõeldise ega naljaga, siis (tõenäoliselt) on see ehtne kõnetegu. Kõneteoga muudetakse midagi elamismaailmas.

Tavaliselt käsitletakse konteksti kõnetegude (lausungite, vestluse) *tähtsuse kujundajana*.²¹ Konteksti tundmine (teadmine) evib kriitilist rolli ka *tõe küsimuses*. Esiteks, kui kuulaja konteksti ei tunne (ei tea, ei uuri), siis ta lausungi tegelikku tähendust ei mõista ja küsimus lausungi tõesusest on mõttetu. Teiseks, kontekst mängib rolli tõendamisel: taustategurid kujutavad ühtlasi *asjaolusid*, mida antud lausungi tähenduse, ehtsuse ja tõesuse kinnitamiseks tuleb tõendada. Tõendatavad asjaolud moodustavad nn *tõendamiseseme*.²²

Äsja vaatasime taustategureid analüütiliselt ehk pahupidi pööratuna: kuidas sõnumi taust aitab sõnumi saajal või kõrvaltvaatajal kõneldut mõista. Sõnumi saatja poolelt vaadates on asi teistpidi — tema on „kontekstis sees“ juba enne sõnumi väljendamist ning kasutab või kujundab konteksti oma sõnumi kohaletoimetamiseks. Muidugi võib ta oskamatuses seda ka valesti teha.

²¹ Eesti keeles annab ülevaate kõneteo teooriast (Merilai 1998). Esseekogumikest vt nt (Vanderveken ja Kubo 2001) (Vanderveken on nüüdseks juba üks kõneteo teooria „klassikuid“). Uuematest käsitlustest vt nt (Kaburise 2011).

²² Asjaolu (üksik või kompleksne) on kas vaatlustulemuste esitus või tõendamisele tuginev järeldus teatava asjade seisuga kohta elamismaailmas.

5. Sõnumi tähendus ja informatiivsus

Kui keegi väidab midagi asjalikku meid ümbritseva maailma kohta, saab talle esitada kaks mõttekat küsimust: „Mida see tähendab?“ ja „Kust sa tead?“ Need „kiuslikud“ küsimused võivad tekitada ebamugavust nii küsitletavas kui küsijas, kuid neisse kahte küsimusse võib kätkeada *analüütilise epistemoloogia* kogu olemuse.

“Mida see tähendab?” on asjakohane nõue selgitada väite tähendust ja sisu. Kui kuulajale pole selge, mida väidetakse, ei saa talle olla selge, mida ütleva teab ja üritab tallegi teada anda. Kui ma ütlen, et *ma nägin eile ufot*, pole mingit mõtet asuda arutlema selle tõesuse üle, kui enne pole tehtud selgeks, mida ma selle lausega mõtlen: mida ma mõtlen *ufo* all ja milline täpselt „nägi välja“ minu aisting? Seega järjekord on kriitiliselt oluline: kuni öeldu tähendus pole selgitatud arusaamise teatud piirini, pole mõtet küsida öeldu tõesuse kohta. Enne tõe järele küsimist tuleb tagada arusaamine!

Tavaline arusaamatusest tulenev tõehinnangu viga seisneb asjaolus, et kuulaja ekslikult loeb öeldu (piisavalt) arusaadavaks või mõtestatuks. St arusaamatuse võib põhjustada nii vormi- kui ka sisuviga. Esimesel juhul väljendab lause puudulikult muidu korrektset mõtet. Teisel juhul mõte ise on vigane. Korrektsele, tõeväärtust evivale mõttele võib ka juhuslikult, äraarvamisega omistada õige tõeväärtuse. Vigase, tõeväärtusetu mõtte puhul on see võimalik üksnes siis, kui kuulaja ise parandab ka mõtte ära. Sageli „targem kuulaja“ nii teebki, küsides ütlevajalt ka kinnituse: „kas Sa seda mõtlesid?“

Arusaamatuse ületamise meede ongi täpsustamine: *Mida see tähendab?* Väljendi ebatäpsust saab käsitada *alamääratusena* või tavalise *vaegkirjeldusena*. Väide *Päike on kollane täht* ei ütle midagi astronoomia diskursuses ja on seega vaegkirjeldav.²³

Arusaamatusel on ka (mittesoovitav) episteemiline tagajärg: *teadmatus arusaamatuses* (vt allpool joonisel 3). Kui isik seda teadvustab, on ta paremas seisundis kui oleks *eksimuses*.

Tähendus ja arusaamine on ka üks *informatiivsuse* kriteeriume. Informatsiooni mõiste on praegu filosoofiliselt üks keerukamaid, seega teatavas mõttes ka arusaamatumaid mõisteid. Probleemi vältimiseks kasutame (Wittgensteini ja Gilbert Ryle'i abil) sama trikki, mida tegime *tõega*: selle asemel, et küsida *mis on informatsioon?* — küsime *mis tingimustel väide, lause, argument jne on informatiivne?* Sellele küsimusele on oluliselt lihtsam vastata.

Nimelt, lause (lausung, kõnetegu) on informatiivne (teavitav) parajasti siis, kui:

²³ *Alamääratus* märgib ka spetsiifilist teadusfilosoofilist probleemi, mis jääb väljapoole siinset käsitlust.

- (1) lause on *arusaadav* — sellel on vestlejatele vaieldamatult vastuvõetav leksikaalne tähendus;
- (2) lause on *tõene* — sellel on vaieldamatu osutus asjade tegelikule seisule;
- (3) lause on *asjakohane* — sellel on kõneleja ja kuulaja suhtes teatav funktsioon, otstarve, see „läheb vestlejatele korda“: vastab küsimusele, rahuldab uudishimu, lahendab ülesande, annab käitumiseks juhise, viib kokkuleppeni jne.

Lihtne on näha, et tingimus (2) eristab informatsiooni *desinformatsioonist*²⁴ ja tingimus (3) eristab informatsiooni *infomürast*.²⁵

Tõe ja vale hindamise suhtes on tähtis informatiivsuse tingimuste järjekord (1-st 3-ndani): mõttetu on asuda hindama väite tõesust või väärust, kui pole selge, mida väide täpselt tähendab. Siin tuleb mängu kolmevalentne tõeväärtus: ebaselge jutt on *vaegkirjeldav* või *alamääratud*, mis ühtlasi tähendab informatiivsuse puuet. *Eile nägin ma metsas ufot* ei saa olla informatiivne...

Kuna *teada* tähendab *teada tõtt*, siis ei saa arusaamiseta rääkida ka teadmistest. „Kust sa tead?“ on asjakohane nõue põhjendada väite tõesust ja tõesuse avastamise või kinnitamise viisi (nt nõue viidata tõendile või teabe allikale). Seega on küsimus väljakutseks meie teadasaamise viisidele ja meetoditele. Üldisemalt on see väljakutseks meie võimele ja võimalustele ülepea midagi kindlalt teada.

Tähendusteooria on selles mõttes alati ka tõeteooria. Ja tõeteooria ei saa jätta puudutamata teooriaid teadmistest — niivõrd kui me teadmise all peame silmas *tõe teadmist*.

²⁴ „Vale informatsiooni“ pole määratluse järgi olemas, ehkki me nii räägime. Nt sõjanduses võib desinformatsiooni määratleda kui *vaenlasele teadlikult levitatav või suunatav vale, mille otstarve on vaenlast eksitada või muuta tema tegevus ootuspäraseks*. Tõsi, ka valet saab kodeerida: väärad väited on väited ja digitaalselt kodeerituna moodustavad need samaväärse bittides mõõdetava *data* nagu ka tõesed väited. Seega tuleks mitte segi ajada (tõest) informatsiooni ja (tõeneutraalset) andmekannet (*data*).

²⁵ Sama kehtib ka muude sõnaliste tähendusüksuste — fraaside ja diskursuste kohta. Märk (sümbol) kannab semantilist infot üksnes siis, kui see märk on seotud teatava sõnalise kirjelduse või ettekirjutusega (nagu nt liiklusmärgid).

6. Teadmine ja selle allikad

Epistemoloogias on üpris kindlana kujunenud välja teadmise nn standardmudel.²⁶ Selle järgi teadmine on *õigustatud tõene uskumine*. Pikemalt süvenemata esitan teadmise mõiste siin intuiitivsete piltlike näidetena.²⁷

(I) Lihtne ühe meelega tajutav asjade seis:

Minu ees laual on vaasis üks punane roos.

Ma tean, et *minu ees laual on vaasis üks punane roos parajasti siis*, kui:

- (1) *Ma usun*, et minu ees laual on vaasis üks punane roos.
- (2) *Minu uskumus*, et minu ees laual on vaasis üks punane roos, *on õigustatud*: ma näen seda.²⁸
- (3) *Minu uskumus*, et minu ees laual on vaasis üks punane roos, *on tõsi*.
- (4) *Minu uskumus*, et minu ees laual on vaasis üks punane roos, *ei ole sattumuslik äraarvamine*, vaid just selle nägemine tekitab minul tõese uskumuse.

(II) Keerukam, mitme meelega ja ühe kinnitusega tajutav asjade seis:

Minu ees rohelises kohvitassis on kuum koorekohv.

Ma tean, et *minu ees rohelises kohvitassis on kuum koorekohv parajasti siis*, kui:

- (1) *Ma usun*, et minu ees rohelises kohvitassis on kuum koorekohv.
- (2) *Minu uskumus*, et minu ees rohelises kohvitassis on kuum koorekohv, *on õigustatud*: ma palusin kohvi koorega ja baarmen kinnitas, et ta lisab kohvile koort; nägin kohvi valmistamist; näen kohvist tõusvat auru; näen ja puudutan tassi ning maitsen jooki: see on kuum koorekohv.
- (3) *Minu uskumus*, et minu ees rohelises kohvitassis on kuum koorekohv, *on tõsi*.

²⁶ Vt nt (Sturgeon 1998). Pärast E. Gettier' lühikest, aga mõjukat artiklit (Gettier 1998) lisati kolmele juba antiigist tuntud tingimusele 4. — mitesattumuslikkuse nõue.

²⁷ Keele valdamine ja arusaamine on lauselise või propositsioonilise teadmise üldine eeldus. Lisaks, seda tüüpi teadmine eristatakse nn tutvusteadmisest ja oskusteadmisest: viimaste sisu ei ole väljendatav lausetena, vaid ilmneb tegevuses (Sturgeon 1998, 758–759).

²⁸ Seoses argumentiteooria ja jurisprudentsi nõuetega on minu eelistus langenud eksimusliku ja usaldusväärse (fallibilistliku ja reliabiilse) õigustamise teooriatele, mis hindavad teadasaamise viise ja allikaid. Sellisel juhul *teadmine on usaldusväärsetel viisil õigustatud tõene uskumine*.

- (4) *Minu uskumus*, et minu ees rohelises kohvitassis on kuum koorekohv, *ei ole sattumuslik äraarvamine*, vaid baarmeni kinnitus ja minu meeleline tegevus annavad mulle tõese uskumuse.
- (III) Kompleksne, meeleliselt ja järelduslikult rekonstrueeritav asjade seis:
- Kuriteo sündmuskohalt leiti Kuido T. saapajalg. Isik Tiit Ü. nägi kuriteo sündmuskohal kuriteo toimepanemise ajal isikut, kelles ta tundis ära Kuido T. (Urimisküsimus kõlaks: *kas Kuido T. oli kuriteo toimepanemise ajal sündmuskohal?* Eeldatav jaatav vastus ongi tõendatav asjaolu.)
- Kohtunik teab, et *Kuido T. oli sündmuskohal* parajasti siis, kui:
- (a) *Kohtunik usub*, et Kuido T. oli sündmuskohal.
- (b) *Kohtuniku uskumus*, et Kuido T. oli sündmuskohal, *on õigustatud*. (See on tõendatud vähemalt 5 tõendi kogumiga: üks ütluse protokoll, kaks toimingut protokoll ja ekspertiisiakt. Tõendite alusel kohtunik *järeldab*, et Kuido T. oli sündmuskohal. Õigustuse põhja moodustavad järeldamise reeglid ning reegleid tagavad teaduslikud ja pragmaatilised nn vaheteooriad).
- (c) *Kohtuniku uskumus*, et Kuido T. oli sündmuskohal, *on tõene*. (Siin näeme huvitavat episteemilist probleemi: kohtulikule tõendamisele pole muud mõõdupuud peale selle sama tõendamise. Sestap üpris karmid menetlusreeglid. Metakeelne T-konditsionaal lubab meil ometi anda ka tõeväärtuslik hinnang: *kui Kuido T. tõesti oli sündmuskohal, siis kohtunik ceteris paribus teab seda. Kui Kuido T. tegelikult ei olnud sündmuskohal, siis kohtunik ceteris paribus eksib*.)
- (d) *Kohtuniku uskumus*, et Kuido T. oli sündmuskohal, *ei ole juhuslik „äraarvamine“*, vaid see tekib usaldusväärse tõendamismenetluse teel.²⁹

Teadmise mõistesse kuuluvad õigustuse kaudu teadasaamise viisid ja allikad. Need jagunevad kahte klassi: mittejärelduslikeks ja järelduslikeks.³⁰

²⁹ Ajakirjanduses on alusetuid uskumusi nimetatud *veendunud oletamiseks* (Rebane 2017). Retooriliselt osutab see päris hästi vestlejate aegajalt avalduvale „põikpäisele pinnapealsusele“. Kuid *põhjemamatu veendumus, alusetu uskumus* vmt on episteemiliselt täpsemad terminid.

³⁰ Taoline dihhotoomiline liigitus on tingitud asjaolust, et esimeses klassis *tunnistus* on samuti vahendatud allikas, mistõttu parima võimalikuna näiv liigitus *vahetud ja vahendlikud allikad* ei lähe läbi. Teadasaamise viisid ja allikad pole päris sünonüümsed. Nt väitekirjas kinnitatud hüpotees on lugejatele (tunnistusliku) teadmise allikas; väitekirja autori laboritöö, millega ta hüpoteesi kinnitas, on metodoloogiline teadasaamise viis.

(A) Mittejäreldusliku teadmise allikad:

- (1) Meeleline kaemus ehk taju (*pertseptsoon*). Tajumine vahetu vaatlusena hõlmab kõiki meelelisi muljeid, s.h *propriotseptiooni* ehk oma keha tunnetamist, kuid ei käsita muljete põhjal tehtud järeldusi.
- (2) Pealtnägija, vaatleja, krooniku, teadlase, uurija jne teade (nn tunnistus) mitteteadjatele.
- (3) Sisekaemus ehk *introspektsioon* (nt teokavatsuse olemasolu kohta).
- (4) Mälu, mis jaguneb meeldejätmise ja meenutamise protsessideks.³¹

(B) Järeldusliku teadasaamise viisid (meetodid):

- (1) Ekstrapolatsiooni- ehk ülekanndemeetodid (mh analoogia, prognoos, induktiivne üldistus, põhjuslike seoste tuletamine, retroduktsioon jt).
- (2) Korrelatsioonimeetodid (mh ühtivuse, erinevuse, jääkide ja kaasmuutuste meetodid, funktsioonianalüüs, erinevad metaanalüüsid jt).
- (3) Seletusmeetodid (mh hüpoteetilis-deduktiivne meetod täppisteadustes, abduktiivne ehk järeldamine kõige paremini tõendatud seletusele jt).
- (4) Kaalumise ja lähendamise meetodid (aproksimeerimine füüsilikas, õigusprintsipiide kaalumise väärtusjurisprudentsis, erinevatest andmeallikatest pärineva teabe võrdlev täpsustamine jt).
- (5) Teoreetiline modelleerimine ja sündmuste rekonstrueerimine jt kompleksmeetodid.

Lihtsaid mustvalgelt tõeseid otsustusi annavad nimetatud allikaist üksnes meeleline kaemus ja (pealtnägija) tunnistus. Kõik teised teadasaamise viisid on „koormatud“ varjatud eeldustest, järeldamise reeglitest, neid õigustavatest vaheteooriatest, avardatud järeldustest,³² mõnel — vähemalt mälu ja sisekaemuse — puhul ka isiku psühhofüsioloogilistest omadustest. Mõistagi pole ka meeleline kaemus laitmatu ega isiku tervislikest omadustest sõltumatu.

³¹ Mälu teadmise allikana on vaieldav: vt nt (Bernecker ja Dretske 2000, 434–435).

³² Induktiivne kogemuspõhine järeldamine on nn induktsiooniprobleemist tulenevalt alati avardav: kui deduktiivses arutluses lõppjäreldus („m.o.t.t.“) ei lisa midagi sellele, mis juba sisaldub eeldustes ja reeglites ($2+2=?$), siis induktiivne järeldus on alati avardav: selles on rohkemal või vähemal määral öeldud midagi, mida eeldustes ei ole. Ülaltoodud näites: kui kohtunik saapajälje ja tunnistaja ütluse (kokku vähemalt 5 tõendi) alusel järeldab, et

7. Vahendatud tunnistuslik teadmine

Ehkki kõnekäänd ütleb, et oma silm on kuningas, kõige rohkem teadmisi saame siiski teistelt inimestelt: pealtnägijailt, kroonikuilt, õpetajailt, ajakirjanikelt, teadlastelt, uurijatelt jne. Nende tunnistused on salvestatud raamatutes, ajalehtedes, dokumentides, toimikutes, heli- ja videoülesvõtetes jne. Tunnistusi edastatakse ja levitatakse ringhäälingus, arvutivõrgus, kodus, koolis, raamatukogus, arhiivis, kohtus, konverentsil jne.³³

Paraku on inimene (seni veel) ka ainus olend, kes võib (teisele) inimesele valet rääkida või fantaseerida.

Millega on õigustatud teiste inimeste väidetest ja juttudest vahendatud teadmine? Teadasaamine meelte abil on (normaaloludes) väga usaldusväärne meetod. Nähes punast foorituld võin pikemata öelda: „ma tean, et fooris põleb punane tuli.“ Kui kõrvalistuja autos ütleb mulle, et fooris põleb punane tuli, võin ma sama öelda üksnes mitmete lisatingimuste täidetuse korral: ütleja ei tohi olla värvipime, talle ei tohi päike silma paista, tal ei tohi olla motiivi valetada või nalja teha jne. Tunnistuste usaldusväarsuse hindamiseks me kasutame — tavaliselt sellele eraldi mõtlemata — mitmeid taustateadmiste toetuvad mõõdupuid: kes ja kus ütles, miks ja millega seoses ütles, mis tema ütlust otse või kaude kinnitab jne. St ka siin on mängus kontekst. Samas oli kontekst üks probleemide allikas. Mis on veel?

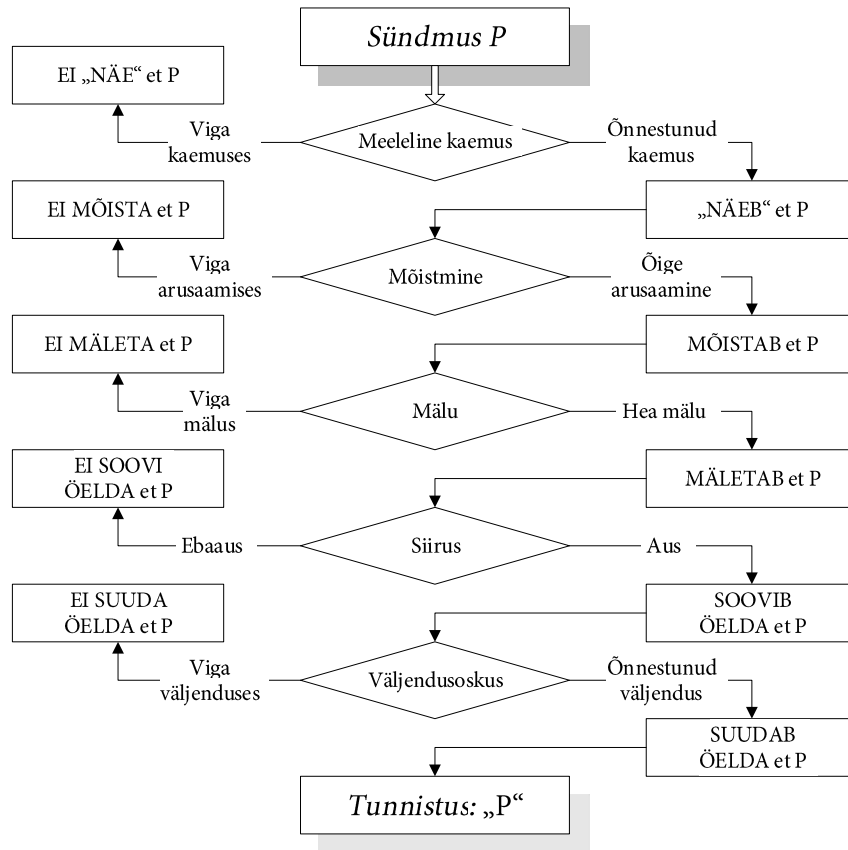
Kõigepealt, tõese tunnistuse — pealtnägija jutustuse, ajakirjaniku usutluse, eksperdi ettekande jne — kujunemine on tegelikult keerukam protsess, kui me tavaliselt teadvustame. Selles on hulk tegureid, mis võivad oodatud tõese tulemuse väärata (vt joonis 1).

Seejärel, tunnistus on vahendatud kahes mõttes. Esiteks vahendab tunnistust isik või kollektiiv („tunnistaja“), kes on asjaolu ise vahetult kogunud või on asjaolu mingi meetodikaga välja uurinud ja annab sellest teada teistele isikutele. Teiseks, keelemärkide või sümbolitega kodeeritud tunnistuslikku teadmist vahendavad vastuvõtja meeled: nt nägemine vahendab teksti või piltmärke või viipekeelt, kuulmine kõnet või vestlust, kompimine pimedate punktikirja. Ehkki tunnistuse vastuvõtuks on tarvis meeli, pole tegemist meelelise kaemusega: tunnistuslik teave on *intelligiibel* — mõistusega hoo-

Kuido T. oli kuriteo sündmuskohal, siis tõendid (tõendiotsustused) asjade seisu *Kuido T. oli kuriteo sündmuskohal* sisaldada ei saa, sest seda asjade seisu pole enam olemas. Või mistahes ennustuse (prognoosi) puhul pole tulevikku veel olemas (mitedeterministliku maailma vaates). Jne.

³³ *Tunnistus (testimony)* epistemoloogilise mõistena käsitleb vahendatud mittejärelaluslikku teadmist (vt lähemalt Goldman 1999, 103–130). Selles tähenduses on õigusmenetluste dokumentaalsed tõendid ja üldtuntud asjaolud — menetlusvälistest allikatest, nt teatmikest saadud teave — samuti „tunnistused“. Õigustermin *tunnistaja ütlus* (samuti teiste menetlusosaliste ütlused) on seega oluliselt kitsama tähendusega.

matav, arusaadav. Sestap nimetatakse kodeeritud teavet vahendavat meele-
tegevust *sekundaarseks pertseptsiooniks*.

Joonis 1.

Õigesti ja mõõdukalt suunatud küsimustega — st mitte vastuseid ette andvate küsimustega — on võimalik parandada tunnistaja meenutamist, siirust ja väljendust. Viimast võib parandada ka tunnistajale sobivama, nt kirjaliku või suulise vormi pakkumisega.

Kaemust parandada ei saa: kui ei näinud, siis ei näinud! Levinud illusioon, et küsimustega saab kaemust (tagantjärele) parandada, tekib seetõttu, et taustateadmistele tuginevat tõlgendavat arusaamist ei arvestata iseseisva tegurina. Nt, kui ostsillograafi näinud tunnistaja ei ole seadmega varem kokku puutunud ja ta tea sellest midagi, siis ta ei saa aru, mida nägi. Usutleja võib paluda tunnistajat kirjeldada nähtud seadme üksikasju, kuid see ei paranda kaemust, vaid suunab teda kirjeldama nähtut ilma sügavama tõlgenduseta.

Kui aga tunnistaja ütleb otsekohe, et ta nägi ostsillograafi, siis ta tõlgendab nähtut üle „tavalise pealtnägija“ — nagu asjatundja.

Sestap tasub kogetu mõistmise (arusaamise) parandamisega olla ettevaatlik: usutleja võib endale märkamatult esitada otseselt suunavaid küsimusi või sundida tunnistajat tegema järeldusi.³⁴ See ei tähenda, et usutleja ei peaks arusaamisele tähelepanu pöörama: arusaamatus tingib tõenäoliselt vigu ka nähtu meenutamises ja sõnastamises.

Tunnistuse vahendatus tingib selle kahekordse tõlgendamise. Esmase tõlgenduse loob „vahetu pealtnägija“ oma *kogetut mõistes ja sõnastades*. Paraku võib „mõistmine“ minna kaugemale kogemuse vahetust sisust ja muutada *hinnanguliseks mõtestamiseks*. Näiteks juhul, kui tunnistaja sisimas oma veendumuste järgi ilustab või halvustab kogetut, võib ta seda sõnastades endale märkamatult muuta rõhuasetusi või täita kogemuse lüngad väljamõeldud („sobivate“) üksikasjadega. Inimeste kalduvust niiviisi teadvustamatult fantaseerida pigem alahinnatakse.

Teisese tõlgenduse loob sõnastatud tunnistuse vastuvõtja. Vastuvõtjaks võib olla usutleja ise või isik, kellele ta tunnistust muutumatuna vahendab. Vastuvõtja tõlgendus käsitab, kuidas ta tunnistusest *aru saab* ja kui palju endale ümber sõnastab. Kahjuks — tõe poole pürgimist silmas pidades — saab ka vastuvõtja „mõistmine“ eemalduda sõnastuse algsest sisust ja kontekstist ning muutuda subjektiivseks mõtestamiseks. (Mõistagi ei käi jutt siin loominguilisest tegevusest, milles fantaasial on vältimatu positiivne roll.)

Tunnistuse hilisemal ülesmärkimisel mõjutab usutleja tõlgendust lisaks ümbersõnastusele ka mälu: kui palju ja täpselt suudab ta vastuvõetut meenutada. Mälu aga teatavasti on samuti veendumustest sõltuvalt valiv.

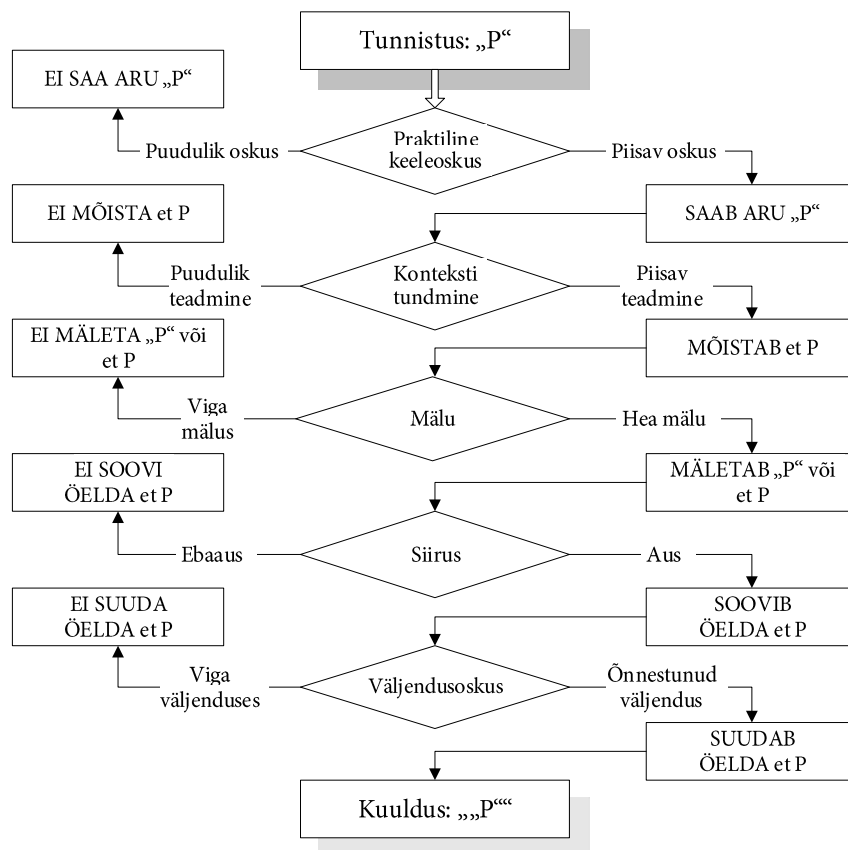
Kui usutleja ei salvesta või vahenda tunnistust algupärasena, nt häälsalvestise või sõnasõnalise üleskirjutusena, saab tunnistusest nn *kuuldus*.³⁵ Kuuldust üldiselt ei peeta samaväärseks vahetu pealtnägija tunnistusega. Kuulduse usaldusväärsus langeb drastiliselt siis, kui kuulduse vahendajaid on rohkem kui üks.³⁶ Kuulduse usaldusväärseuse probleem peitub vähemalt kahes seigas. Esiteks, kuulduse vastuvõtjal pole võimalik pealtnägijat küsit-

³⁴ Kriminaalmenetluses on tunnistaja järeldused keelatud. Juhul kui tunnistaja tunneb kogetud asja teistes paremini ja on võimeline asjakohasteks järeldusteks, saabki (vahepeal) muuta tema menetlusseisundi *asjatundjaks*.

³⁵ Ajakirjanduses seda nii ei nimetata — ilmselt halvustava konnotatsiooni vältimiseks —, aga epistemoloogias ja õiguses küll. Öhtumaade kriminaalmenetlusõiguses üldiselt kehtib kuulduste e vahendatud ütluste tõendina kasutamise keeld, v.a mõned seadusega sätestatud erandid. Mh on kuuldus tõendina lubatud siis, kui see sisaldab kuriteo toimepanemise omaksvõttu (KrMS §66 lg 21), nt isik hooples oma kuritööga.

³⁶ Huvitav on Läti Henriku kuulduste piirangu põhimõtte tema Liivimaa Kroonikas (XXIX 9): *Ei ole aga siin midagi muud juurde lisatud kui see, mida me peaaegu kõik oma silmaga nägime; ja mida me oma silmaga ei näinud, seda saime teada nendelt, kes nägid ja juures olid* (Henrik 1982, 265). St, Henrik jutustab vaid sellest, mida ta ise nägi või mida ta sai

leda, kontrollimaks tema esmaseid veatekitajaid. Teiseks, pealtnägija veatekitajatele lisanduvad kuulduse vahendaja veatekitajad (vt joonis 2). Protsessi ahel on sarnane eelmisega, aga sündmuse vahetu meeleline kaemus on asendunud vahendatud ütluse, jutustuse, kirjelduse, andmekande vmt-ga).

Joonis 2.

Praktiline keeleoskus tähendab siin kuulaja vilumust, mis lubab tal eristada ja saada aru erinevatest hoiakutest, modaalsustest ja teistest keerukustest, mis ületavad nõ lihtsat keelekasutust.

Konteksti rolli vaatasime ülal: arusaamis-probleemi mõistmiseks piisab, kui mõttes kõik ülalkirjeldatud kontekstuaalsed tegurid mõttes siia skeemi

teada nendelt, kes ise nägid, ja jätab vahendatud kuuldused välja. Iseasi, kui palju ta seda põhimõtet tegelikult järgis.

asetada. Tulemuseks on kahekordne kontekst: pealtnägija oma ja kuulujutustaja oma. Tavaliselt jääb kuulujutu kuulajale tundmatuks pealtnägija kontekst, halvemal juhul mõlemad.

Miks me tunnustuslikku teadmist selle eksimuslikkusele vaatamata usaldame?

Esiteks, me järgime üldisi keelekasutuse reegleid ja printsiipe, mis *ceteris paribus* tagavad lausete ja narratiivide ligikaudse samatähenduslikkuse ja tõe kriteeriumide enam-vähem ühetaolise rakendamise. Keel on olemuselt „tõerääkimise vahend“: kui inimesed poleks algusest peale pidanud kinni keelekokkulepetest — et „karu“ on alati karu ja „ilus“ ei saa tekitada vastikust —, siis ei oleks keel saanud kunagi tekkida. Valetamine on keelekasutuse hälve!

Teiseks järgime üldisi isikliku ja kollektiivse empaatia printsiipe: vaatamata religioossetele ja aateliste erinevustele tajume ja mõistame me igapäevast elamismaailma üpris ühtemoodi.

Kolmandaks, me üritame järgida heauskse ja ausa suhtlemise printsiipe. Hälbed neist on paljudel juhtudel lausa karistatavad.

Neljandaks, me rakendame tunnistuste suhtes (möödukut) allika- ja sisukriitikat ning kasutame kontrollimehanisme: taustateadmisi, sama teabe erinevaid allikaid ja allikaviiteid, sõltumatuid asjatundjaid ja eksperte, nõ järeluurimist (komisjonides ja kohtutes) jne.

Ja lõpuks — mis pole sugugi vähem tähtis — me kasutame väga intensiivselt ja ulatuslikult ühiskonnas toimivat „teadasaamise tööjaotust“. Üksi tegutseva, teistest eraldatud inimesiku tunnetusvõime on äärmiselt piiratud. Teadlased, ajakirjanikud, analüütikud, statistikud, kohtunikud, menetlejad, advokaadid jne — kõik nad osalevad väga erinevate, rohkem või vähem reguleeritud ja institutsionaliseeritud teadasaamise ülesannete täitmisel.³⁷

8. Uskumishoiakud ja teadmisseisundid

Teadmise standardmõiste võimaldab veel ühe väga olulise vaheteo: on olemas objektiivsed episteemilised seisundid (inimese *tegeliku* uskumuse suhe *reaalsesse* maailma) ja subjektiivsed uskumishoiakud (sama uskumus sõltumata sellest, milline maailm tegelikult on). Teadmine on objektiivne selles mõttes, et isiku (subjektiivse) uskumuse ja asjade (tegeliku) seisu kombinatsioonist sõltub isiku käitumise edukus. Näiteks, kui ma usun, kus ma auto on ja auto tõesti on seal, siis ma leian auto üles. Kui ma ei usu, kus mu auto (tegelikult) on, siis ma ei peaks ju sinna minema. Kui siiski lähen, siis kas petan iseennast — tegelikult usun küll — või oletan erinevaid variante ja otsin siit-sealt. Kui ma usun, et auto on kusagil mujal, kui see tegelikult on, siis olen eksimuses, otsin autot valest kohast ja ei leia.

³⁷ „Teadmis-tööjaotust“ käsitleb süviti ja erinevatest aspektidest A. Goldman (1999).

Uskumishoiakute, asjaolude ja teadmisseisundite omavahelisi loogilisi seoseid saab üpris hästi väljendada nõ teadmisseisundite maatriksi abil. Maatriks lähtub järgmistest eeldustest.

A. *Doksastilised modaalsused*.³⁸ Teadmisele pretendeeriv isik omab ühte järgmistest hoiakutest:

- (1) *usub* mingit tõdemust (on kindlalt veendunud tõdemuse tõesuses);
- (2) *oletab* tõdemust (pigem on veendunud tõdemuse tõesuses kui vääruses);
- (3) *hoidub otsustamast* tõdemuse üle (ei otsusta, kas tõdemus on tõene või väär);
- (4) *kahtleb* tõdemuses = *oletab* tõdemuse *eitust* (pigem on veendunud tõdemuse vääruses kui tõesuses);
- (5) *ei usu* tõdemust = *usub* tõdemuse *eitust* (on kindlalt veendunud tõdemuse vääruses).

B. *Kolmevalentne tõeväärtus*. Iga kõnetegu, millega taotletakse faktilise asjaolu sedastamist või kirjeldamist, on kas 1) *tõene*, 2) *väär* või 3) *vaegkirjeldav (alamääratud)*.

Enamik traditsioonilisi tõeteooriaid käsitavad — nähtavasti lihtsuse huvides — tõeväärtust kahevalentsena: iga väide on tõene või väär (ja kolmandat võimalust ei ole).³⁹ Praktilises vestluses, olgu see kõne- või erialakeelne, kahevalentsest „kõneviisist“ ei piisa: see on üks nn mustvalge mõtlemise ilminguid. Tegelikult me kasutame alamääratuse tõeväärtust sageli ja intuiitiivselt, endale aru andmata. Näiteks, kui ma ei saa sõbra jutust (kirjeldusest) aru, mida ta koges, küsin: „Mida sa täpselt nägid — ma ei saanud aru?“ Seega hindan tema väite arusaamatuks — vaegkirjeldavaks. Kui kohtunik ei suuda tunnistaja ütluse alusel mõtteliselt taastada asjaolu, mis on tarvilik otsuse tegemiseks, küsib ta tunnistajalt täpsustust. Seega hindab kohtunik väite tõendamisjõult alamääratuks. Sarnaseid näiteid leidub veelgi.

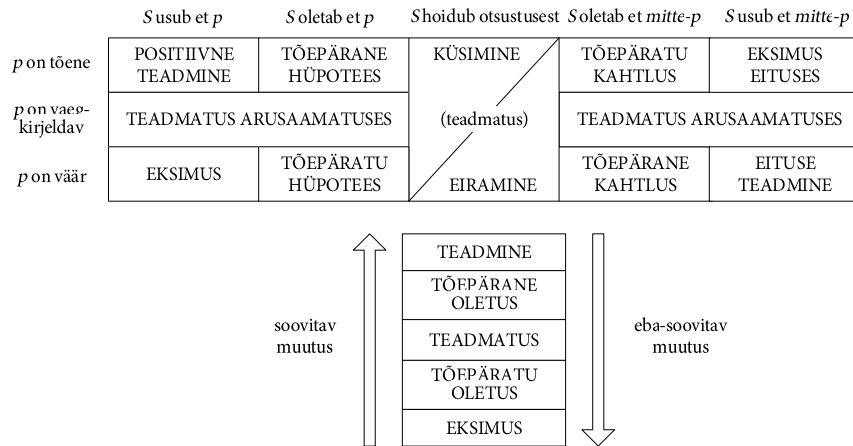
C. *Teadmise standardmõiste*, siin formaalselt (S — subjekt ja p — propositsioon). Isik S teab tõdemust p parajasti siis kui:

³⁸ Kreeka keeles *doxa* tähendab arvamust.

³⁹ Traditsioonilises ja klassikalisel formaalsel loogikas on kahevalentne tõeväärtus kehtetatud *väljastatud kolmanda seadusega*. Formaalse loogika näivale keerukusele vaatamata on tegemist ülima lihtsustusega: loomuliku ehk elulise (informaalse) arutluse võimalused oleksid oluliselt piiratumad, kui me ei kasutaks selles kolmevalentset tõeväärtust ja doksastilisi hoiakuid. Kahevalentset tõeväärtust seostatakse metafüüsilise *realismiga* ja esimese eitust *antirealismiga* (Glanzberg 2016, 27–29). Lähemalt vt (Dummett 2006, 19–20, 47–48, 60–64).

S usub et p
 S-i uskumus et p on õigustatud
 p on tõene
 S-i tõene uskumus et p ei ole sattumuslik äraarvamine.

Alloleval joonisel rahuldavad teadmise mõistet *positiivne (jaatav-kinnitav) teadmine* ja *negatiivne (eitav-kummutav) teadmine*. (Uskumuse õigustatuse ja mittejhuslikkuse tingimused on implitsiitselt taustal, uskumise ja tõesuse tingimused eksplitsiitselt tabelis.) Teadmine on inimese objektiivne maailmaseisund: selle abil saab ta elamismaailmas hakkama. Subjektiivne selles on üksnes tema uskumishoiak. St inimesest sõltub, kas ta „tunneb teadmise ära ja võtab selle vastu“.

Joonis 3. Teadmisseisundite loogiline maatriks ja nende väärtused (*aksioloogiline modaalsus*).

Teadmisseisundid on väärtustatavad: kõige parem, enim soovitav, kõige kasulikum seisund on *teadmine*. Halvim, ebasoovitavaim, kõige kahjulikum on *eksimus*.

Tavaarusaama kohaselt peetakse teadmise vastandiks *teadmatust*. Ent nagu maatriksist näha, teadmise loogiline ja praktiline vastand on eksimus. Teadvustatud teadmatuses on inimesel võimalus olla ettevaatlik. Eksimuses on tal vale, aga kindel uskumus, mille tõttu ta käitub valesti.

Teadmatust on mitmetahuline episteemiline seisund, ulatudes endasse-sulguvast rumalusest (“ei tea, ega tahagi teada!”) maailma avardava tarkuseni (“tean, mida ma ei tea, sestap tean, mida küsida!”) Kuna ka teadmatust ei osata tavaliselt hinnata, olgu selle tüübid siin loetletud.

Täielik (mitteeirav) teadmatus: isik ei tea, mida ta ei tea. Loogiliselt on see inimese kõiki episteemilisi seisundeid „ümbrisev kontiinum“, episteemiliste seisundite täiendhulk.

Täielik eirav teadmatus: isik ei tea, ega tahagi teada. Selle põhjuseks võib olla mh isiku soov keelduda uskumast midagi, mis on talle ebahuvitav, eba-meeldiv või eelarvamustele vasturääkiv.

Täielik ratsionaalne teadmatus: isik ei tea, ega tohigi teada, aga peab teada saama. Nt nõuab seadus kohtunikelt hoidumist eelarvamustest: teatavate asjaolude uskumist seni, kuni need pole tõendatud.

Küsimuse seisund: „tean, mida ma ei tea, sestap tean, mida küsida!“ Küsimuse seisund eeldab: a) konstruktiivset, teadasaamise intentsiooniga teadmatust, b) uurimisülesande ja hüpoteesi püstitust, c) elteadmist, mille alusel saaks sõnastada „õige küsimuse“.

Osaline ehk pindmine teadmine: „ma tean, et Jupiteril on palju kaasläsi, aga ma ei tea, kui palju neid on“. Põhjuslike seaduste teadmine on enamasti pindmine, ometi suudame neid edukalt kasutada. Mittejuristid tunnevad õigest pindmiselt, ometi suudavad — kui tahavad — seda järgida.

Teadmatus arusaamatuses: „kuna ma ei saa aru, mida sa ütled, siis ei saa ma ka otsustada, kas see on tõsi!“ St isik teab väidet, aga selle mõtte või tähendus on talle ebaselge (nt kirjeldus on alamääratud või „mittemidagiütlev“, nagu eelnevas ufo-näites).

Agnostiline hoiak: „oleks huvitav teada, kas või milline on jumal, aga kuna ma praegu ei näe mingit võimalust seda teada saada, jätan küsimuse kõrvale.“ Agnostik hoidub uskumast ja küsimast seda, mis näib jäävat väljapoole inimtunnetuse võimeid või parajasti kasutada olevaid uurimise ja tõendamise võimalusi.

Mis võib tõe küsimuses siin viltu minna?

Kõigepealt, episteemiliste hoiakute ja seisundite hulk on vigade allikas. Üsna levinud oskamatus eristada ja kasutada hoiaku-väljendeid — *usun, oletan, „ei tea“, kahtlen, ei usu* — tingib kas lihtsustava mustvalge mõtlemise („tean — ei tea“, „tõsi — vale“) või mõttesegaduse („tean, aga ei usu“, mis on nonsens). Sellega seoses inimesed pahatihti ei oska õigesti väljendada enda hoiakuid ega õigesti hinnata teiste vestlejate hoiaku-väljendeid. (Sõnakasutuse täpsus pole oluline: *ma ei tea* võib üheteviisi hästi väljendada nii enamikku teadmatus tütüpe kui ka kahtlust. Küsimus on selles, kas neid seisundeid üldse üksteisest eristatakse.)

Teiseks, hoiakud ja veendumused on põhjustelt ja tagajärgedelt palju emotsionaalsemad, kui me — end ratsionaalseteks pidavad õhtumaised inimesed — tahame seda tunnustada.⁴⁰

⁴⁰ Lähemalt sellealastest uuringutest vt (Kärner 2009).

Põhiliste emotsioonidena loetletakse tavaliselt viha, rõõmu, kurbust ja hirmu, lisaks üllatust, vastikust, ärevust, iha (soov, himu), ängistust jt. Tehakse vahet primaarsetel ja sekundaarsetel emotsioonidel: teine on reaktsioon esimesele.⁴¹

Sageli võtavad inimesed väiteid omaks meeldivuse ja põnevuse, mitte tõesuse või tõendatuse tõttu. Süütu fantaseerimine pole probleem, ehkki võib riivata „tõsise tõetsija“ (st kahtleja) enesetunnet. (Tegelikult annab see ainet ka huvitavatele väitlustele.) Probleemiks on väärad uskumused, mis tekitavad kahju — eriti kui need tekitavad kahju teistele kui uskujale endale. Nt, kui mingi vääruskumuse levimise tõttu inimesed ravimise asemel kahjustavad oma tervist, või demagoogiaga sütitatud viha muutub verbaalseks ja füüsiliseks vägivallaks.

Emotsioonid evivad uskumustesse kahesugust mõju. Esiteks, tunded tekitavad uskumusi: nt jutu põnevus on paljudele inimestele mõjuvam kui selle ilmne tõepäratus. Teiseks, uskumustega kaasnevad tunded: nt avastamisrõõm või võõraviha. (Tõenäoliselt esineb „tundetuid uskumusi“ üksnes rutiinse uurimistöo vaheetappidel ning võib-olla ka hälvikutel ja ükskõiksetel — ehkki viimaste puhul on kaheldav, kas neil ka uskumusi tekib.) Mõlemal juhul võivad tunded toimida uskumuste, sh väärade uskumuste „kinnitajate-na“. Psüühiline põhjus on lihtsustatult selles, et inimestes tekitavad tundeid lausetega loodud kujutlused, mitte lausete (tundmatud) tõeväärtused. Ja esmase lausumisega üleskõetud tunnet lause hilinenud eitus naljalt enam ei jahuta ...

9. Teabe allikad ja modaalsused: otsene ja kaudne kõne

Liitlausetes otsese kõne („Tiit ütles, et ...“) ja kaudse kõne („... Malle käib Kallega“) tõetingimuste ja tõeväärtuste segiajamine on üpris tavaline viga. Otsene ja kaudne kõne tekib, kui tõdemusele lisada allikas („Kuido ütles, et ...“, „Teatmeteoses on kirjas, et ...“) või hoiaku-operaator („Kuido usub, et ...“, „Malle soovib, et ...“).⁴² Nimetagem liitlause osa, mis on otseses kõnes ja millel erinevalt teistest osalausetest on tõeväärtus, lause *tõeväärtuspunkti*ks.

Näiteks:

Otsene kõne: Kuido oli ajahetkel *t* paigas *p*. Tõeväärtus: *tõene* kui *oli*, *väär* kui *ei olnud*, *vaegkirjeldav*, kui ajahetk *t* ja paik *p* on *ebatäpsed*.

⁴¹ (Damasio 2005, 131–139).

⁴² Siin kirjeldatud kaudne kõne ei ole samane grammatilise kaudse kõneviisi e kvotatiiviga — „õeldavat“, „olevat olnud“, „pidavat tegema“ jne.

Kaudne kõne: tunnistaja Tiit ütles, et Kuido oli hetkel t paigas p . Tõeväärtuspunkt: *tõene* kui *Tiit ütles*, *väär* kui *Tiit ei öelnud*, *vaegkirjeldav*, kui *pole teada*, *kus ja mis asjaoludel ütles*. Selle lause tõeväärtus ei sõltu sellest, kas Kuido oli hetkel t paigas p või mitte. St lause räägib otseselt — „tõeväärtust nõudvalt“ — Tiidu ütlusest, Kuido kohalolekust räägib see üksnes kaudselt — „arusaadavat tähendust nõudvalt“.

Otsene ja kaudne kõne võivad vahelduda ja olla mitmeastmelised. Mõjud tõeväärtusele on keerukad. Näiteks mitme operaatoriga kaudne kõne:

Kohtunik kahtleb, kas Tiit räägib tõtt, et Kuido oli hetkel t paigas p . Otsene kõne: „kohtunik kahtleb (Tiidu ütluse tõesuses)“. Kaudne kõne 1, „Tiit ütles, et Kuido oli hetkel t paigas p “. Kaudne kõne 2, „Kuido oli hetkel t paigas p “. Huvitav antud lauses on kohtuniku kahtluse alamääratus, st eksplitsiitselt pole öeldud, kas kohtunikul on alust kahelda Tiidu aususes, või on kohtunikul alust kahelda asjaolus, et Kuido oli hetkel t paigas p . Viimastest muide ei tulene, et Tiit valetab — kohtuniku kahtlus võib olla ekslik, või Tiit võib eksida isikus, ajas või kohas.

Või nt episteemiline metalause, milles leidub kaks vahelduvat ja üksteist mõjutavat otseses kõnes osalauset:

Kohtunik teab, et Kuido oli hetkel t paigas p , sest uskus tunnistajaid Tiitu ja Mallet, kes ütlesid, et Kuido oli hetkel t paigas p . Lause otsene kõne 1 käsitab *teadmise* mõistet (vt ülal): kohtunik *teab*, kui Kuido tõesti oli hetkel t paigas p , ja *eksib*, kui Kuido tegelikult ei olnud hetkel t paigas p . Lause otsene kõne 2 — kas Tiit ja Malle ütlesid seda või mitte — põhjendab-õigustab teadmismväite tõeväärtust. Kui nad tegelikult seda ei öelnud (tunnistajate ütlusi tõendavad menetluse protokollid), siis kogu lause on väär: kohtunik *ei tea*, kas Kuido oli hetkel t paigas p , sest tema uskumus on tõendamata (vt teadmise mõiste ülal). Siiski on metatasemel võimalik anda lausele täpsem episteemiline hinnang, mis sõltub tegelikust asjaolust: a) kui Kuido oli hetkel t paigas p , siis kohtunik *ei tea*, kuid *arvab ära*: ta usub tõest asjaolu, kuid tema uskumus on tõendamata; b) kui Kuido ei olnud hetkel t paigas p , siis kohtunik *eksib*: ta usub väärast asjaolu ja õigustuse olemasolu või puudumine seda ei muuda (kuid võib nt tunnistajate valeütluse korral anda seletuse, miks kohtunik eksis). Liigne vist lisada, et *äraarvamine* — põhjendamata ja tõendamata veendumus — on kohtunikule keelatud!

Niisiis, kaudset kõnet kasutava liitlause osalauasetel ei ole lausevälistest asjaoludest sõltuvat tõeväärtust: liitlause otsese kõne operaator — millel on selline tõeväärtus — „opereerib“ osalause(te) tähendustega. Nendest tähendustest sõltub kaudselt, kas liitlause on tõene, väär või alamääratud.

Otsese ja kaudse kõne mõistmine on ehk lihtsam, kui kasutame mõttes matemaatikas ja loogikas tuntud sulustamist: Tiit ütles (*Nägin Kuidot sellel ajal selles kohas*). Kui avaldis sulgude ees väljendab loogilist modaalsust, siis nimetatakse seda *loogiliseks operaatoriks*. Reeglina operaator-väljend on otseses kõnes ja tõeväärtusega (kehtib või ei kehti), sulgudes väljend aga kaudses kõnes ja iseseisva tõeväärtusega. Kuna modaalsused on tõsised segaduse-tekkitajad, siis vaadake piltlikult ka neid.

Kuido oli sündmuskohal — operaatorita kategooriline, reaalsust väljendav väide või kirjeldus, järgnevate modaalsuste *assertooriline* alus, millele rakendub vastav modaalne operaator.⁴³

(On) välistatud, et Kuido oli sündmuskohal — paratamatust väljendav *apodiktiline modaalsus* (antud näites negatiivne paratamatus).

Võimalik (tõenäoline, ei ole välistatud), et Kuido oli sündmuskohal — võimalikkust väljendav *problemaatiline modaalsus*.

Kui veeklaasil on Kuido sõrmejalg, siis on Kuido sõrm seda klaasi puudutanud — looduseadusi ning põhjuslikke ja funktsionaalseid seoseid väljendav *nomoloogiline modaalsus*.⁴⁴

Eelmised olid aleetilised, järgmised on teetilised.⁴⁵

Tunnistajal on kriminaalmenetluses keelatud valetada. Kui tunnistaja annab valeütluse, on pädevatel asutustel kästud võtta ta kriminaalvastutusele — norme, reegleid väljendav *deontiline modaalsus*.

Valetamine on inetu ja amoraalne — hinnanguid väljendavad *akseoloogilised ja eetilised modaalsused*.

Prokurör oletab Tiidu ütluse põhjal, et Kuido oli sündmuskohal — veendumust väljendav *doksastiline modaalsus*. Doksastiline modaalsus võib olla ka kaheastmeline. Nt prokuröri kahtlus samas asjaolus „sulustatuna“: prokurör oletab (pole võimalik (Kuido oli sündmuskohal)).

⁴³ Järgnevad modaalsused võib tinglikult jagada 1. astme aleetilisteks (väljendavad asjade seise, seoseid ja omadusi), 1. astme teetilisteks (väljendavad norme, kavatsusi, hoiakuid) ja 2. astme nomoteetilisteks (väljendavad aleetiliste ja teetiliste otsustuste kehtimisulatust). Esimesel astmel on üks operaator, teisel kaks.

⁴⁴ Toodud näide ei ole apodiktiline: lisaks on mõeldav, et sõrmejalg on mingil moodsal printimisviisil jäljendatud, sõrmejälje jätnud sõrme omanik ei olnud enam elus või leidub maailmas teine väga sarnase sõrmejäljega inimene. Muuseas, sõrmejälgede uurimise nn holistilise koolkonna esindajad ei pea viimast võimalust üldse võimatuks.

⁴⁵ Lihtsustatult, aleetiline on tõesusse puutuv (kreeka keeles alēthikos: alētheia [αληθεια] - tõde, alēthēs - tõene), teetiline on kinnitamis, kehtestamis, panustamis puutuv (kreeka keeles thetikos: tithenai - kinnitama, kehtestama).

Korralikud inimesed soovivad, et inimesed ei valetaks kasu saamise ja teistele kahju tekitamise eesmärkidel — soove, kavatsusi, eesmärke väljendav intentsionaalne modaalsus.

Paar näidet ka kehtivus-modaalsustest.

Eestis kehtib kriminaalmenetlusõiguse norm, et kuriteo asjaolusid teadev tunnistaja peab rääkima tõtt ja valeütluste andmine on karistatav. Tuletis: Kui Tiit valetas, siis tuleb ta võtta kriminaalvastutusele.

Enamik inimesi soovib, et inimesed ei valetaks kasu saamise eesmärgil ega tekitaks sellega teistele kahju. Sama „sulustatuna“: enamik inimesi soovib (kehtib põhimõtte (inimesed ei valeta kasu saamiseks teistele kahju tekitades)).

Teatud tingimustel on valetamine õigusvastane või ebaeetiline ja amoraalne — hinnangute kehtimist väljendav nomoteetiline modaalsus.

Loogiliste modaalsuste ammendav loetelu pole filosoofiliste lahkarvamuste tõttu mõeldav. Nt paljuvaieldud eksistentsiväited (*dinosaurused olid olemas looduses; draakonid eksisteerivad mitme rahva mütoloogias*) võiksid kuuluda *ontilisse modaalsusse*.

10. Lõpetuseks

Mida eelnevast järeldada? Kõigepealt: meie praktiliste vestluslausete hulgas moodustavad mustvalge tõeväärtusega laused vähemuse. Neid ümbritseb suur hulk mittesingulaarseid ja mitte-primitiivseid lauseid. Esiteks, enamasti on lihtväited kombineeritud omavahel (meenutagem nt loogikareegleid, mis sätestavad üld- ja osajaatavate ja -eitavate lausete moodustamist, kui ka loogiliste konstantide — *ja, või, kas või* jt — tõeväärtustabeleid). Teiseks, sageli on lihtväited kombineeritud modaalsete ja normatiivsete lausetega. Isegi kui filosoofiliselt on tegemist triviaalse asjaoluga,⁴⁶ siis praktilises vestluses seda asjaolu pahatihti ei tunta või eiratakse.

Seejärel: keerukus ei iseloomusta üksnes teadus- või erialakeeli, keerukas võib olla ka igapäevane „rahvakeel“. Kõnelejate-kuulajate teadmiste ja keelilise treenituse tasemest sõltub, millise keerukusastmega vestlus antud vestlusringis veel töötab. Mõistagi suurendab keerukus eksimise tõenäosust. Veakontrolliks piisab vestlusringi parimatest, kuid nende hääl peab selleks ka kuuldavale pääsema.

Tõepõhine vestlus nõuab kahekülgset meisterlikkust. Esiteks: kõneleja oskust kirjeldada täpselt ja selges sõnastuses nii asjaolusid kui ka enda hoiakuid nende suhtes. Teiseks: kuulaja oskust saada kirjeldustest aru enam-

⁴⁶ Tõe, teadmise jmt üldistes filosoofilistes käsitlustes kohtab näidetena samuti pigem singulaarseid primitiivseid väiteid. Modaalsusi jm keerukamaid konstruktsioone käsitletakse tavaliselt spetsiifilistes loogika-käsitlustes.

vähem samamoodi, nagu kõneleja ise aru saab ja silmas peab.⁴⁷ Alles siis, kui on tagatud (vastastikune) arusaamine kirjelduse tähendusest, saab asuda vaagima selle tõeväärtust.

Võib näida paradoksaalne, aga tõe järgimise nõuet täita on keerukam kui nõuet vältida valet. Kuidas nõuda tõe, kui me täpselt ei teagi, mida see tähendab? Ometi pole nõue võimatu: selle täitmine algab nõudest vältida valet. Vale on teatud mõttes lihtsam kui tõde. Valeandmed, valetunnistus, väärväide jt on alusetud kõnetead või toimingud. Nende paikapidamatust saab (vähemalt põhimõtteliselt) kontrollida ja tõendada. Välistades vale, jääb järele eeldatav tõde.

Tõsi, üldine kommunikatiivne ja emotiivne probleem jäävad. Esiteks, põhjendamatut väidet on lihtne esitada — põhjenduse töökulukas koostamine jääb ju ära. (Pole vast vaja märkida, et valeväide on põhimõtteliselt põhjendamatu.) Teiseks, valeväite tekitatud emotsiooni on raske, kui mitte võimatu tagantjärele olematuks teha. Väite meeldivus, ilu, kasulikkus, sobivus kuulaja seniste uskumustega jt tunded (emotiivsed) omadused ei sõltu väite nähtamatust tõeväärtusest. Veelgi enam, uskujale meeldiva väite kritiseerijad võivad temas tekitada vastupidiseid, negatiivseid tundeid ning psüühilise kaitseseisundi.

Tõe käsitlemist hõlbustaksid mõned filosoofilis-praktilised soovitusel, mis mingil määral arvestavad ülalkirjeldatud keerukustega:

- (1) Võtta tõe kui tegutsemise ja kõnelemise regulatiivset printsiipi: me ei saa kunagi teada täielikku tõe — sest sellel puudub sõltumatu mõõdupuu —, aga me tegutseme, nagu oleks tõe teadmine võimalik.⁴⁸
- (2) Nimisõna ‚tõe‘ asemel kasutada omadussõnu: „tõene lause“, „aus inimene“ jne.
- (3) Teha vahet normidel ja faktidel. Üksnes siis — nt kui mõlemad väitlejad räägivad oma hoiakutest — on võimalik õigustatult sedastada, et „mõlemal väitlejal võib olla õigus“.
- (4) Arvestada allikate, modaalsuste, konteksti jt siin käsitletud vestluse mitmekesisuse teguritega.

⁴⁷ Umberto Eco (1992) järgi on tekstist arusaamisel — tähenduse leidmisel või omistamisel — kolm mõeldavat lähtekohta: 1. Kõneleja-kirjutaja tõlgendus ja kavatsus (*intentio auctoris*): mida tema tahab öelda? 2. Teksti nõ objektiivne tähendus, toime või otstarve (*intentio operis*): kuidas tekst töötab — milliseid mõtteid, tundeid, kavatsusi kuulajates-lugejates tekitab? 3. Kuulaja-lugeja arusaam (*intentio lectoris*): millises kontekstis ja milliste taustateadmistega ta teksti tõlgendab või tahab tõlgendada?

⁴⁸ Idee pärineb K. Popperilt (1962, 226, *passim*).

- (5) Vältimaks valet, tuleks otsekohe, esimesel (tõeste) väidete esitamisel:
- lisada viited allikatele või tõenditele,
 - kummutada teadaolevad või levinud (väärad) vastuväited,
 - võtta võimalusel aega kasvõi esialgse põhjenduse koostamiseks: kiirest põhjendamata väitest pole kasu, kui keegi seda ei usu.
- (6) Füüsilist või vaimset tervist ohustava valega ei tohi ka viisakusest nõustuda!
- (7) Viisakusest ei pea tingimata nõustuma ka tõendamatu, iseendale osutava folklooriga — seda saab viisakalt kritiseerida.
- (8) Eristada kujundlikku (metafoorset) ja poeetilist keelekasutust täpsest ja määratletud asjaolude ja tõendite kirjeldamise keelest.
- (9) Teha vahet erinevatel kõnepruukidel: kui laps saab teada, et *Päike on (ka) täht*, siis see ei muuda valeks lauset *Päeval paistab Päike, öösel säravad tähed*.

Kirjandus

- Asay, J. (2013). *The Primitivist Theory of Truth*, Cambridge University Press, New York.
- Bernecker, S. ja Dretske, F. (2000). Sources of knowledge, S. Bernecker ja F. Dretske (toim), *Knowledge. Readings in contemporary epistemology*, Oxford University Press, New York, lk 431–441.
- Brogaard, B. (2012). *Transient Truths An Essay in the Metaphysics of Propositions*, Oxford University Press, New York.
- Carrara, M. ja Sacchi, E. (toim) (2006). *Propositions. Semantic and Ontological Issues*, Rodopi, Amsterdam.
- Carter, J. A. (2016). *Metaepistemology and Relativism*, Palgrave Macmillan, London.
- Coliva, A. ja Pedersen, N. J. L. L. (toim) (2017). *Epistemic Pluralism*, Palgrave Macmillan, London.
- Damasio, A. (2005). *Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain*, Penguin Books, London.
- David, M. (2016). The correspondence theory of truth, E. N. Zalta (toim), *Stanford Encyclopedia of Philosophy*.

- URL:** <http://plato.stanford.edu/archives/fall2016/entries/truth-correspondence/>
- Davidson, D. (1995). Tõe ja teadmise koherentsusteooria, *Akadeemia* 7: 1843–1867.
- Davidson, D. (2005). *Truth, Language, and History*, Oxford University Press, New York.
- Dummett, M. (2006). *Thought and Reality*, Oxford University Press, Oxford.
- Eco, U. (1992). Intentionio lectoris: Anmerkungen über die Semiotik der Rezeption, *Die Grenzen der Interpretation*, Hanser, München, lk 35–39.
- Field, H. (2007). *Truth and the Absence of Fact*, Oxford University Press, Oxford.
- Gettier, E. (1998). Kas õigustatud tõene uskumus on teadmine, *Akadeemia* 10: 745–757.
- Glanzberg, M. (2016). Truth, E. N. Zalta (toim), *Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/truth/>
- Goldman, A. I. (1999). *Knowledge in a Social World*, Oxford University Press, New York.
- Gross, S., Tebben, N. ja Williams, M. (toim) (2015). *Meaning Without Representation. Essays on Truth, Expression, Normativity, and Naturalism*, Oxford University Press, Oxford.
- Habermas, J. (2003). *Truth and Justification*, The MIT Press, Cambridge, MA. Tlk Barbara Fultner.
- Halbach, V. (2014). *Axiomatic Theories of Truth*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Henrik (1982). *Henriku Liivimaa Kroonika. Heinrici Chronicon Livoniae*, Tallinn Eesti Raamat. Tõlk Richard Kleis. Toim ja komment Enn Tarvel.
- Hodges, W. (2014). Tarski's truth definitions, E. N. Zalta (toim), *Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
URL: <http://plato.stanford.edu/archives/fall2014/entries/tarski-truth/>
- Kaburise, P. (2011). *Speech Act Theory and Communication*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne.
- King, J. C., Soames, S. ja Speaks, J. (2014). *New Thinking about Propositions*, Oxford University Press, Oxford.
- Kärner, T. (2009). Inimene, ühiskond ja sotsiaalteaduste uus paradigma, *Akadeemia* 21: 287–306.

- Laasberg, M. (2008). Deflationary truth and truth-biology, *Studia Philosophica Estonica* **1.1**: 267–283.
- Lasersohn, P. (2017). *Subjectivity and Perspective in Truth-Theoretic Semantics*, Oxford University Press, Oxford.
- Lynch, M. P. (2009). *Truth as One and Many*, Clarendon Press, Oxford.
- Margolis, J. (1997). Objektivism ja relativism, *Akadeemia* **9**: 808–830.
- McGrath, M. ja Frank, D. (2018). Propositions, E. N. Zalta (toim), *Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
URL: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2018/entries/propositions/>
- Merilai, A. (1998). Kõnetegude teooria. Artur Alliksaare luulepragmaatika II, *Akadeemia* **10**: 2019–2057, 2263–2298.
- Merricks, T. (2015). *Propositions*, Oxford University Press, New York.
- Mölder, B. (2008). Normativity and deflationary theories of truth, *Studia Philosophica Estonica* **1.1**: 179–193.
- Pedersen, N. J. L. L. ja Wright, C. (2016). Pluralist theories of truth, E. N. Zalta (toim), *Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
URL: <http://plato.stanford.edu/archives/spr2016/entries/truth-pluralist/>
- Pedersen, N. J. L. L. ja Wright, C. (toim) (2013). *Truth and Pluralism*, Oxford University Press, Oxford.
- Popper, K. (1962). *Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge*, Basic Books, New York.
- Popper, K. (1980). Facts, standards, and truth: A further criticism of relativism, *The Open Society and Its Enemies*, Routledge and Kegan Paul, lk 369–396.
- Rebane, R. (2017). Ettevaatust — veendunud oletamine!, *Postimees* **224**. 26. september.
- Rosentau, M. (2000). Keeleringmäng ümber ufode. Essee teaduslikust preentsioonist, *Akadeemia* **12**: 1942–1972.
- Ryle, G. (1995). Abstraktsioonid, *Akadeemia* **7**: 1832–1842.
- Schum, D. (2011). Classifying forms and combinations of evidence: Necessary in a science of evidence, P. Dawid, W. Twining ja M. Vasilaki (toim), *Evidence, Inference and Enquiry*, Oxford University Press, Oxford, lk 11–36.
- Siegel, H. (1987). *Relativism Refuted. A Critique of Contemporary Epistemological Relativism*, Springer-Science, Berlin.
- Sturgeon, S. (1998). Teadmine, *Akadeemia* **10**: 758–781.

- Tarski, A. (1999). Semantiline tõekontseptsioon ja semantika alused, in J. Kangilaski ja M. Laasberg (toim), *Tähendus, tõde, meetod*, Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, lk 143–183.
- Tindale, C. (2007). *Fallacies and Argument Appraisal*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Vanderveken, D. ja Kubo, S. (2001). *Essays in Speech Act Theory*, John Benjamins, Amsterdam.
- Vignolo, M. (2008). Deflationism, truth-aptness and non-factualism, *Studia Philosophica Estonica* 1.1: 84–103.
- Walton, D. N. (2007). *Media Argumentation. Dialectic, Persuasion, and Rhetoric*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Walton, D. N. (2008). *Informal Logic. A Pragmatic Approach*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Wright, C. (2013). A plurality of pluralisms, C. Wright ja N. Pedersen (toim), *New Waves in Truth*, Palgrave Macmillan, London, lk 123–153.
- Wright, C. ja Pedersen, N. (toim) (2010). *New Waves in Truth*, Palgrave Macmillan, London.
- Young, J. O. (2016). The coherence theory of truth, E. N. Zalta (toim), *Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/truth-coherence/>

Between True and False: Epistemology of Misunderstanding

The article defends three theses. (1) The simple question of truth—e.g. *what is truth or what does it mean for something to be true?*—does not have a simple answer. Truth is a complex concept, both theoretically and practically. The multiplicity of philosophical theories of truth is one factor among others which leads to confusion regarding the question of truth. (2) Most sentences we use in our conversations and discussions are not such that we could say they are either ‘true’ or ‘false’ (and no other possibility exists). Among practical conversational sentences, sentences with two possible truth value are a minority. They are surrounded by a large set of non-singular and non-primitive sentences: first, usually simple statements are combined with each other; second, simple statements are combined with modal and normative statements. Still people tend to evaluate even those more complex sentences as if they were simply true or false. (3) Related to the second thesis—there is a large number of factors which create confusion when it comes to truth but owing to ignorance and inattention, they are ignored. From these factors, I will focus upon: (a) *context*, which, as a “truth-maker”, requires background knowledge from interlocutors or digging a little deeper; (b) *testimony* and *hearsay*, which, as mediated (propositional) knowledge, have numerous (human) error-makers; (c) a “*matrix*” of epistemic states, which by combining three-valued truth with doxastic attitudes includes tens of epistemic states. Epistemic error-makers are “outside the sentence”: in the character of the relationship between humans and their lifeworld. The problems of truth have two trivial sources: (a) the cognitive abilities of humans, which include the ability to prove, are limited; (b) the ability of the world to “save evidence” is limited. These factors cause errors in conversations for two general reasons. First, interlocutors start evaluating the truth of a sentence before they have understood or made sense of what does this sentence means (in the given context) or what the utterer wanted to say. Second, interlocutors do not understand or ignore modality and references to sources, which in turn leads them to overlook the impact direct and indirect speech have on the truth value of a conversation. Finally I will propose nine philosophical-practical suggestions which could make it easier to cope with the complexities of truth.

Keywords: theories of truth, context, knowledge, sources of knowledge, testimony and hearsay, doxastic attitudes, ignorance, misunderstanding
